

परब

ओनलाईन

वर्ष : ७

स्थापना वर्ष : १९६०

ईब्रुआरी : २०१३

अंक : ८

वर्षा अडालजा
प्रमुज

परामर्शनसमिति
रतिवाल बोरीसागर
मध्यस्थ समितिना सव्य

प्रहुल्ल रावल
प्रकाशनमंत्री

तंत्री
योगेश जोषी
सडतंत्री
मोडन परमार

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाणी ज्ञानपीठ ०० क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनभवन,
गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८
इोन अने ईकस : २६ ५८७८४७

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

www.gujaratisahityaparishad.com

અ નુ ક મ (પરબ ઓનલાઈન)

પ્રમુખપદ્ધેથી : સાહિત્યનો ઓચ્છવ, વર્ષા અડાલજા

આ ક્ષણે : શ્રી ધીરેન્દ્ર મહેતાને રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક, યોગેશ જોષી, સાહિત્ય અકાદેમી, દિલ્હી દ્વારા એવોર્ડ

કવિતા : નિકટ - દૂર, નિરંજન ભગત શબ્દ સોનેટત્રયી, ધીરેન્દ્ર મહેતા

સર્જકવિશેષ : 'વંકી ધરા, વંકાં વહેણ' વચ્ચે : નાનાભાઈ હ. જેબલિયા, મનોહર ત્રિવેદી

આસ્વાદ : શિરીષ પંચાલકૃત 'ચકરાવો' વાર્તા વાસ્તવિકતા, સંવેદના, સંબંધો, કાર્યો અને સ્ત્રીની : મારી દષ્ટિએ, બકુલા ઘાસવાલા

અહેવાલ : કોર્ડિબ્સ્કી પરિસંવાદ : ઇલા નાયક

સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન : કવિતાનો આનંદ મળવો બાકી છે, મણિલાલ હ. પટેલ
પુનઃ ઊગ્યો પ્રકૃલ્લ અમીવર્ષણ ચંદ્રરાજ : ન્હાનાલાલ ગ્રંથાવલિ-1 :
'ઊર્મિકાવ્યો', ડૉ. બિપિન આશર

આવરણ ચિત્ર આસ્વાદ નોંધ : પીયૂષ ઠક્કર

પરિષદ-પાથેય : સંકલન : રાજેન્દ્ર પટેલ

સાહિત્યવૃત્ત : સંકલન : રાજેન્દ્ર પટેલ

આવરણ ચિત્ર : શ્રી કે. કે. મુહમદ

અ નુ ક મ

(પરબ પ્રકાશન)

પ્રમુખપદેથી :	સાહિત્યનો ઓચ્છવ, વર્ષા અડાલજા 4
આ ક્ષણે :	શ્રી ધીરેન્દ્ર મહેતાને રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક, યોગેશ જોષી 7, સાહિત્ય અકાદેમી, દિલ્હી દ્વારા એવોર્ડ 11
કવિતા :	નિકટ - દૂર, નિરંજન ભગત 14 ^{૨૧} સોનેટત્રયી, ધીરેન્દ્ર મહેતા 14 ^{૨૧} આ ટેબલ પર..., રમણીક સોમેશ્વર 16 ^{૨૧} વિચાર, રમણીક સોમેશ્વર 16 ^{૨૧} અજવાળું છે, ધૂની માંડલિયા 18 ^{૨૧} આવ્યો નથી, હર્ષદ ચંદરાણા 18 ^{૨૧} ....કદર ક્યાં છે ?, ભરત વિઝુડા 19 ^{૨૧} અક્ષરવાડીમાં : પ્રબોધ, હસમુખ કે. રાવલ 19
વાર્તા :	અદષ્ટિદર્શન, પરંતપ દેસાઈ 21 ^{૨૧} છત્રપતિનાં મૂલ !, જયંતીલાલ દવે 30
નિબંધ :	કંટકનું કાવ્ય, ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ 36
ભારતીય સાહિત્ય :	મૂંગો પ્રેમ, વિ. સ. ખાંડેકર અનુવાદ : ઉષા શેઠ 39
વિદેશી સાહિત્ય :	ન લીધેલો માર્ગ, રોબર્ટ ફોસ્ટ, અનુવાદ : પ્રદીપ ખાંડવાળા 44, સ્થાપત્ય, જહોન રસ્કિન; અનુવાદ : કૃષ્ણાદિત્ય 46
સર્જકવિશેષ :	‘વંકી ધરા, વંકાં વહેણ’ વચ્ચે : નાનાભાઈ હ. જેબલિયા, મનોહર ત્રિવેદી 47
આસ્વાદ :	શિરીષ પંચાલકૃત ‘ચકરાવો’ વાર્તા વાસ્તવિકતા, સંવેદના, સંબંધો, કાર્યો અને સ્ત્રીની : મારી દષ્ટિએ, બકુલા ઘાસવાલા 55
અહેવાલ :	કોર્ડિબ્સ્કી પરિસંવાદ : ઇલા નાયક 59
સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન :	કવિતાનો આનંદ મળવો બાકી છે, મણિલાલ હ. પટેલ 64 પુનઃ ઊગ્યો પ્રકૃલ્લ અમીવર્ષણ ચંદ્રરાજ : ન્હાનાલાલ ગ્રંથાવલિ-1 : ‘ઊર્મિકાવ્યો’, ડૉ. બિપિન આશર 67
આવરણ ચિત્ર :	
આસ્વાદ નોંધ :	પીયૂષ ઠક્કર 73
પરિષદ-પાથેય :	સંકલન : રાજેન્દ્ર પટેલ 75
સાહિત્યવૃત્ત :	સંકલન : રાજેન્દ્ર પટેલ 82
પત્રસેતુ :	સાહિત્યના ઇતિહાસ અંગે સમજ એ કાળજીના પ્રશ્નો, રમણ સોની; 84 નિરંજના વોરા 87
આવરણ ચિત્ર :	શ્રી કે. કે. મુહમદ
આ અંકના લેખકો :	88

જેણે પણ ઠંડી માટે પહેલી વાર ફૂલગુલાબી શબ્દ ચલણી બનાવ્યો હશે એને સલામ. આ ફૂલગુલાબી ઠંડીમાં સુંદર વસ્ત્રોમાં સજ્જ થઈ શકાય. ન સ્વેટર-શાલનો ભાર. ગરમ ગરમ ચા તો જાણે અમૃતઘૂંટડો ! પોંકવડા સાથે સાથે સર્જકો અને મિત્રો સાથે વાતોની ઉજાણી આ પણ સાહિત્યસંમેલનોની એક મઝાની ઉપલબ્ધિ.

એવા ખુશનુમા હવામાનમાં, નવજાગૃતિકાળનો સૂર્યોદય જે ભૂમિ પર થયો એવા હોંશીલા શહેર સૂરતમાં પરિષદનું ૨૭મું જ્ઞાનસત્ર ડિસે. ૨૧, ૨૨, ૨૩-૨૦૧૨ના રોજ રંગેચંગે મળ્યું. યોગાનુયોગ પણ કેવો ! અર્વાચીનોમાં આદ્ય અને ગુજરાતના સ્વપ્નદ્રષ્ટા વીર નર્મદના નામ સાથે જોડાયેલી દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી યજમાન. ગુજરાતભરની યુનિવર્સિટીઓમાં બનેલી આ અભૂતપૂર્વ પ્રથમ ઘટના હતી. સૂરતની ભૂમિ પર દીપે અરુણું પ્રભાત.

જ્યાં સુભગ સંગમ હોય એ તીર્થ બને છે. જ્યાં પવિત્ર તીર્થ ત્યાં પુણ્યસલિલા સરસ્વતીનાં નીર. જ્યાં નદી ત્યાં ઘાટ. એથી ખરા અર્થમાં આ સત્ર જ્ઞાનસત્ર બની રહ્યું. ત્રણેય દિવસની બધી જ બેઠકોમાં સાહિત્યરસિકોની સારી એવી સંખ્યામાં હાજરી (સ્વાદિષ્ટ ભોજન પછી પણ). હવે તો જ્ઞાનસત્રમાં તરુણોની પણ ખાસ્સી હાજરી દેખાય છે. એ ખુશ થવાની ઘટના નથી ? પ્રાધ્યાપકો સાથે વિદ્યાર્થીઓ આવે છે. સૂરતમાં પણ હોંશે હોંશે સારી એવી સંખ્યામાં વિદ્યાર્થીઓ આવ્યા હતા.

બે બેઠક વચ્ચે, સભાખંડની બહાર ખુલ્લા વાતાવરણમાં સૌ હળતા-મળતા હોય, ગરમ ઢોકળા સાથે ચાની ચૂસકી ભરાતી હોય ત્યાં ટોળામાંથી વિદ્યાર્થીઓ સાહિત્યકારોને શોધી કાઢી, ઓટોગ્રાફ પ્લીઝ કહેતાં દોડી આવતા હતા, ફોટાઓ ફટાફટ પાડતા હતા એ દશ્યો અને અનુભવ સુખદાયક હતાં. સાહિત્યકારોને – ગુજરાતી સાહિત્યકારોને – આવા અનુભવો વારંવાર થતા નથી. એક વખત આવા કોઈ સાહિત્યસમારંભ પ્રસંગે એક નવલકથાકારે લાંબી લેખણની એમની સારી એવી કમાણીની વાત કરતાં અભિમાનથી કહ્યું હતું એનું મને સ્મરણ રહી ગયું છે – સત્રબત્રમાં પ્રવચન આપતાં ‘સાહિત્યિક’ કૃતિઓ લખતા લેખકો જુઓ ઓટોગ્રાફ સાઈન કરે છે મને તો બીજાના સાઈન કરેલા ચેક મળે છે.

ભલે, તો એમ હો. ચેક તો વટવાઈ જશે. પૈસા વપરાઈ જશે. પણ મારું સહી કરેલું નામ એ વિદ્યાર્થીના કોમળ હૈયા પર અંકિત થઈ જશે, પ્રેમભર્યું સ્મિત આપશે

એની મોંઘી મિરાત મારી પાસે જ રહેશે. આ વિદ્યાર્થીઓ સાહિત્યકૃતિઓનાં નામ બોલતા હતા, સર્જકોને ઓળખતા હતા (નામની ભેળસેળ માફ) તેથી સારી કૃતિઓ વાંચતી એક આખી નવી પેઢી તૈયાર થતી હતી એની આપણે શી કિંમત આંકીશું ? આથી વધુ ધન્યતા સમાજ અને સર્જકો માટે બીજી શી ! આમાંના થોડા તો તરોતાજા વાયકો નક્કી સાહિત્યની થોડી સારી કૃતિઓને આગળ લઈ જશે.

એટલે જ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં, જ્ઞાનસત્રમાં “બે વરસનાં સાહિત્યનું સરવૈયું” અને “સર્જકનું પુનર્મૂલ્યાંકન” એ બે અત્યંત મહત્ત્વની બેઠકો છે. અને એનાં ઘણાં દૂરગામી પરિણામો આવશે એવી શ્રદ્ધા છે.

સાહિત્યના સરવૈયાની બેઠક કોઈને કદાચ નામથી શુષ્ક લાગે પણ બેઠકોમાં સરવૈયામાં જે સરજાતા સાહિત્યનાં લેખાંજોખાં લેવાયાં તે અત્યંત રસપ્રદ હતાં અને સભાખંડમાં સાહિત્યરસિકોની પૂરી હાજરી. અભ્યાસુઓએ નિષ્ઠાથી અભ્યાસ કરી પેપર્સ તૈયાર કર્યાં હતાં. સાહિત્યપરિષદની આ ઉત્તમ પ્રજ્ઞાલી છે.

જે લખાય છે, પ્રગટ થાય છે એનાં લેખાંજોખાં લઈ મુલવણી થાય છે. વર્ષાન્તે હિસાબ મંડાય અને જમા-ઉધાર પાસાનો મેળ બેસાડી શકાય. પોતાને સોંપાયેલું કામ નિષ્ઠાથી પાર પાડવા, થોડા સમયમાં ઝાઝું કહેવા કેટલો પરિશ્રમ કર્યો હશે ! આ સરવૈયું આંગળી ચીંધે છે, આપણે ક્યાં પહોંચ્યા છીએ, રસ્તો ક્યાં જઈ રહ્યો છે, કેટલી મજલ બાકી છે. સરવૈયું એ માઈલસ્ટોન છે. આપણને ગતિદર્શક નિર્દેશન મળતું રહે છે. જ્યારે કોઈ વીતી ગયેલા સમયના સાહિત્યનું સંશોધન કરશે, ઇતિહાસ લખાશે, ત્યારે પરિષદનું આ કામ કેટલું ઉપયોગી બને છે ! સરવૈયું ડોક્યુમેન્ટેશન છે.

સર્જકનું પુનર્મૂલ્યાંકન પણ જ્ઞાનસત્રની મોટી ઉપલબ્ધિ છે.

સર્જક અને સર્જનને વર્ષોના અંતરાલ પછી ફરી તપાસવાનું સાર્ય જ ખૂબ જરૂરી છે. કોઈએ એવું કહ્યું પણ ખરું, શા માટે જૂની કૃતિઓ અને પહેલાંના સર્જકની વાતો થાય છે ! આજની વાત કરીએ તો !

પણ આ સર્જક અને સર્જનનું તર્પણ છે. બન્ને પરથી સમયની રજ ખંખેરી એની નવેસરથી ફેરતપાસ કરવી, ફરી વાયકોનું ધ્યાન દોરવું, આ કામ કરવા જેવું નથી ? રત્નને દૂરથી જોવાથી એમાંથી પ્રગટતી અવનવા રંગોની છટાઓ દેખાશે. એને ફેરવી ફેરવીને નવા નવા રત્નપારખુઓ સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રથી જોશે, પહેલાં નજરે ન ચડેલી ખૂબીઓ કે કોઈ ડાઘ નજરે ચડે, એની ફેરમુલવણી થાય, વિસ્મૃતિનાં પડળ ચડે એ પહેલાં આપણે એ સર્જકને જીવતદાન આપવાનું છે, ઇતિહાસમાં એનું સ્થાન મુકકર કરવાનું છે. પૂર્વસૂરિઓનો વારસો આપણે નહીં સાચવીએ તો કોણ સાચવશે ?

અનુભવી વિવેચકો સાથે નવા નવા યુવા સરવૈયાકારો અને પુનર્મૂલ્યાંકન કરતા યુવા લોકો આ સ્ટોકટેકિંગની પ્રવૃત્તિમાં જોડાય છે એ વિષે એક આખી અભ્યાસુઓની

નવી પેઢી પરિષદ તૈયાર કરે છે. એ અત્યંત મહત્ત્વની ઉપલબ્ધિ છે.

સૌ પારિતોષિકવિજેતાઓને ખોબલે ખોબલે અભિનંદન.

કેટકેટલા લોકો જ્ઞાનસત્રમાં આવ્યા, એ નિમિત્તે સાહિત્યોત્સવમાં સૌ જોડાયા, મેળો જ વળી ! સૌ એકમેકને મળે અને મેળવે, અને પોતપોતાની રીતે સમૃદ્ધ થાય. સંગીત અને સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો પણ જ્ઞાનસત્રને ઉત્સવ બનાવે. બાલિકાઓનો શાસ્ત્રીય નૃત્યોનો કાર્યક્રમ અદ્ભુત ! અને ‘મળેલા જીવ’નું વાચિકમ્ પણ ઊંચા બરનું. જ્ઞાનસત્ર એ કલાનો યજ્ઞ છે અને યજ્ઞમાં પ્રસાદ પણ મળે જ ને !

પરિષદને આંગણે, જ્યાં જ્યાં આવા સાહિત્યોત્સવ યોજાય ત્યારે સૌને ફરી ફરી આવવાનું નિમંત્રણ છે, આપણી ગરવી ગુજરાતી ભાષા માટે. આપણા પોતાને માટે પણ રવીન્દ્રનાથે આમંત્રણ આપે છે જગતેર આનંદયજ્ઞે આમાર નિમંત્રણ. આપણી ભાષાના સાહિત્યોત્સવમાં સદા સૌ સહભાગી થાઓ એ જ અભિલાષા.

શ્રી ધીરેન્દ્ર મહેતાને રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક

શ્રી ધીરેન્દ્ર મહેતાને તા. ૫-૧-૨૦૧૩ના રોજ ગુજરાત સાહિત્ય સભા તરફથી ઈ. સ. ૨૦૧૧નો રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક એનાયત થયો. નવલકથાકાર, વાર્તાકાર, કવિ, વિવેચક શ્રી ધીરેન્દ્ર મહેતાનો જન્મ તા. ૨૯-૦૮-૧૯૪૪ના રોજ અમદાવાદમાં થયો હતો. પાંચેક વર્ષની કુમળી વયે એમણે પોલિયોમાં પગ ગુમાવ્યા ને બાળપણ, શૈશવ અપંગ થઈ ગયું. પણ મન મેરુ જેવું મક્કમ. ધ્યેય પાછળ ચીવટપૂર્વક, ખંતપૂર્વક મંડ્યું રહે. એસ.એસ.સી. થયા પછી, તેર વર્ષના દીર્ઘ અંતરાલ બાદ ૧૯૬૨માં તેઓ ડબલ કેલિપર્સ અને કચીસની મદદતી, લાંબી સારવાર બાદ ફરી ચાલતા થયા. બાળપણ, શૈશવની એ પીડા અસહ્ય હતી. ઘરની સામે ગઢની રાંગ દેખાતી. ગઢની રાંગ પર ચકરાવા લેતી સમડીઓને તેઓ જોયા કરતા. ચકરાયા કરતી સમડીઓ દ્વારા દોરાતા એકલતાના વર્તુળમાં એમનો ફૂટું ફૂટું થતો શબ્દ પણ જાણે ચકરાવા લઈ લઈને ઘૂંટાયા કરતો ! એકાકીપણાના આ વર્તુળમાંથી ફૂટેલા શબ્દના ચરણ થકી એમનું આરોહણ શરૂ થયું ને શિખર પછી શિખર સર થતાં રહ્યાં. શબ્દની પાંખે એમનું ઉડવન શરૂ થયું ને નવાં નવાં આકાશ ઓળંગાતાં ગયાં.

માતાનું નામ રમીલાબહેન, એમની પાસે ગીતોનો ખજાનો. સરસ સ્વર. હાલરડાં, લગ્નગીતો, દેશપ્રેમનાં ગીતો, કથાગીતો, ભજનો... લય, ઢાળ, રાગ, છંદ – બધું કર્ણ થકી એમની શિશુચેતનામાં જમા થતું રહેતું. એમનાં દાદીમા, ફોઈબા અને પિતાજી વાંચવાનાં ભારે શોખીન. ટૂંકી વાર્તા અંગેની કેફિયતમાં નોંધ્યું છે –

‘દાદીમા, ફોઈબા અને પિતાજી વાર્તાઓ વાંચવાનાં જબરા શોખીન. ફાનસના અજવાળા સાથે રાત ઓલવાઈ જાય ત્યાં લગી વાંચે પણ એમની પાસેથી મને ક્યારેય એક પણ વારતા સાંભળવા મળેલી નહિ.’

પિતાનું નામ પ્રીતમલાલ. પિતા મેઘાણી દ્વારા મળેલાં લોકગીતો હીંચકે બેસીને લલકારતા. ન્હાનાલાલની કેટલીક છંદોબદ્ધ રચનાઓ પણ એમને મોઢે હતી. મુનશી અને મેઘાણી એમના પ્રિય લેખકો.

એમનું પ્રાથમિક શિક્ષણ ઘરે માતા પાસે અને ગંગાબા મિડલ સ્કૂલ, ભૂજ ખાતે. માતા કવિતાઓ ગાઈને ભણાવતાં. ‘અર્થ’ કરતાંયે વધુ તો લય શિશુ ધીરેન્દ્રના કાનમાં રેડાતો જાય. પોલિયોગ્રસ્ત શિશુને અંદરથી ટકાર ટકાવી રાખવામાં અને કેળવવામાં માતાએ એની સમગ્ર હૃદયશક્તિ કામે લગાડી હતી. માધ્યમિક શિક્ષણ ઓલફ્રેડ હાઈસ્કૂલ, ભૂજ ખાતે. ૧૯૬૧માં એસ.એસ.સી. શ્રી રામજી રવજી લાલન કોલેજ, ભૂજમાંથી ગુજરાતી (મુખ્ય) તથા હિંદી (ગૌણ) વિષય સાથે બી.એ., ૧૯૬૮માં ભાષાસાહિત્યભવન, અમદાવાદમાંથી

એ જ વિષયો સાથે એમ.એ. ભૂજમાં ગઝલલેખનમાં અમૃત ઘાયલના હાથે એમનું ઘડતર થયું. એમ.એ.ના અભ્યાસકાળ દરમિયાન રાજેન્દ્ર શુક્લ તથા અનિલ જોશી જેવા મિત્રો સાથે છાત્રાવાસ. થોડો સમય આકાશવાણી, ભૂજમાં કામ કર્યું. અવાજ પણ આકાશવાણી પર શોભે તેવો. વીનેશ અંતાણી સાથે એમને જાણે જુગલબંધી. બંને વાર્તાઓ લખે. નવલકથા લખવાનુંયે બંનેએ સાથે નક્કી કર્યું. વીનેશે 'નગરવાસી' લખી ને એમણે 'વલય' (૧૯૭૧). જેમાં એમણે હોસ્ટેલજીવનનો તાજો અનુભવ ખપમાં લીધેલો. એચ. કે. આર્ટ્સ કોલેજ, અમદાવાદમાં યુ.જી.સી. રિસર્ચ ફેલો. ૧૯૭૦થી ૧૯૭૬ સુધી ગુજરાત કોલેજ, અમદાવાદમાં અધ્યાપન. ૧૯૭૬માં આચાર્ય યશવંત શુક્લના માર્ગદર્શન હેઠળ પીએચ.ડી.; મહાશોધનિબંધ 'નંદશંકરથી ઉમાશંકર : ગુજરાતી નવલકથાનો ઉપેયલક્ષી સ્વાધ્યાય' શીર્ષકથી ગ્રંથ રૂપે પ્રગટ થયો. ૧૯૭૭માં નૂતન મહેતા સાથે લગ્ન થયાં. બે પુત્રીઓ વેણુ (૧૨-૯-૧૯૭૯) અને શાલ્મલિ (૧૧-૧૨-૧૯૮૩). ૧૯૭૬થી નિવૃત્ત થયા ત્યાં સુધી (૨૦૦૬) શ્રી રા. ર. લાલન કોલેજ, ભૂજમાં અધ્યાપન. આમ કુલ આડત્રીસ વર્ષ અધ્યાપન.

ગઢની રાંગ પર ચકરાવા લેતી સમડી દ્વારા દોરાતાં જતાં વર્તુળોને જોયા કરતી એમની આંખમાં જીવનને જોવાની-સમજવાની દષ્ટિ પણ સતત વિકસતી રહી. એમના શબ્દની ભીતર તીવ્ર સંવેદન સતત ધબકતું રહ્યું. શૈશવકાળથી જ બારી બહાર જોવાની સાથે સાથે તેઓ સતત પોતાની અંદર અને શબ્દની ભીતર પણ નીરખતા રહ્યા છે. ખૂબ પ્રેમાળ, અત્યંત સંવેદનશીલ અને મેઘાવી ધીરેન્દ્રભાઈના જીવન અને કવનનાં તરત ઊડીને આંખે વળગે તેવાં લક્ષણો છે - Clarity, Integrity તેમજ મનુષ્ય તથા જીવન પ્રત્યેની નિરામય દષ્ટિ. નિખાલસ હાસ્ય. પ્રકૃત્વિત ઊર્મિસભર હૈયું. સૂક્ષ્મ સંવેદન નિરીક્ષણ. વસ્તુજગતના વાસ્તવ ઉપરાંત પ્રતીક-કલ્પનસભર શૈલી અને આકારની સજાગતા. એમની આંખોમાં અને અવાજમાં ભીતરની સચ્ચાઈનો રણકો હંમેશાં ઝળહળે. જન્મજાત સંવેદનશીલતા ઉપરાંત વસ્તુજગતને જોવાની એમની વિશિષ્ટ દષ્ટિ તથા વસ્તુજગતને જોતાં એમની ભીતર જાગતાં તીવ્ર સ્પંદનો એમની સર્જકતાના મૂળમાં ધબકતાં જણાય છે. ટૂંકી વાર્તા અંગેની કેફિયતમાં એમણે નોંધ્યું છે -

‘અરે ! કોઈક વાર તો ત્રાંસી પડેલી મારી વ્હીલચેર કે ખૂણામાં પડેલી ઘોડીઓ કે ઊભાં રહેલાં કેલિપર્સ જોઉં ને મારે છતે મારી ગેરહાજરી અનુભવું. ને લખલખું પસાર થઈ જાય !’

જન્મજાત આવી વિશેષ સંવેદનશીલતા ધરાવનારને શબ્દ ન ફૂટે તો જ નવાઈ. એમની આ પ્રબળ સંવેદનશીલતા સર્જન માટેની ભૂખ જગવે છે ને સર્જનને ગતિશીલ બનાવે છે. આઠમા દાયકામાં ભૂજ જવાનું થયેલું ને ધીરેન્દ્રભાઈના સ્કૂટર પર સાઈડ-કારમાં બેસવાનું બનેલું. ત્યારે 'પ્રબલ ગતિ'નો અનુભવ થયેલો ! સ્થિતિશક્તિનું જાણે ગતિશક્તિમાં રૂપાંતર ! ગાઢ મૌનમાં રહેલી સ્થિતિશક્તિ જ શબ્દની ગતિમાં રૂપાંતરિત થતી હશે ? મૌનને કૃતિમાં ઉપસાવવાનો કલાકસબ આ સર્જક પાસે છે. નવલકથા અંગેની કેફિયતમાં એમણે કહ્યું છે -

‘ક્યારેક પરિસ્થિતિ જ એવી રચાઈ રહે કે કથોપકથનનું કામ મૌન પાસેથી લેવાય.’

ધીરેન્દ્રભાઈની સર્જકચેતનામાં સતત મૌન રહ્યું છે અને મૌનની ઘૂંટામણમાંથી એમના શબ્દને ગતિ મળી છે. ધીરેન્દ્રભાઈ પાસે મૌનનેય સાંભળી શકતો કવિનો કાન છે તથા માનવની ભીતરનાં સંચલનોને જોઈ-સંવેદી શકતું હૈયું પણ કવિનું છે. આથી જ તેઓ સફળ કથાસર્જન કરી શક્યા છે. કવિતાની શિસ્ત તથા કાવ્યસર્જનનો અનુભવ એમને કથાસર્જનમાંય ખપ લાગ્યો છે. ‘સર્જકની આંતરકથા’માંની કેફિયતમાં એમણે નોંધ્યું છે –

‘કાવ્યસર્જને એક બીજો લાભ એ કરી આપ્યો કે કલ્પનો-પ્રતીકોએ કોઈ વાદનું નિદર્શન બન્યા સિવાય કે પ્રમુખતા ધારણ કર્યા વિના સંવેદનગત પરિસ્થિતિને ઉપસાવવામાં ને તીક્ષ્ણ કરવામાં કામ આપ્યું.’

કાવ્યસર્જનનો અનુભવ એમને કથાના ગદ્યના લય સંદર્ભે તથા ચરિત્રચિત્રણ સંદર્ભે પણ ખપ લાગ્યો છે.

શાળાજીવન દરમિયાન સાંજે મિત્રો સાથે મેદાનમાં રમવા તો જઈ શકાતું નહોતું – એની પીડામાં નિરાશ થઈને બારી પાસે બેસી રહેવાના બદલે તેઓ નવલકથાઓ વાંચતા. એ સમય દરમિયાન એમણે પ્રેમચંદ અને શરદબાબુ વાંચ્યા. પછી મોહન રાકેશ, રાજેન્દ્ર યાદવ, મનુ ભંડારીને વાંચ્યા. પ્રેમચંદ થકી થયેલો વસ્તુજગતના વાસ્તવનો પરિચય એમના સર્જકચિત્તમાં ઠર્યો તથા આધુનિક લેખકો થકી ભાષા-શૈલી, નિરૂપણરીતિ, કૃતિનો આકાર આદિનો ખયાલ પણ એમના ચિત્તમાં રોપાતો ગયો. આ સંદર્ભે એમણે નોંધ્યું છે –

‘મારી નવલકથાએ વસ્તુનું વજન ગુમાવ્યું નહિ તો બીજી બાજુ બાહ્ય વાસ્તવના નર્ચા વૃતાંતકથનથી એ બચી શકી એમાં એનો ફાળો હશે ?’

ઠીસ-કઠોર વાસ્તવની ભૂમિ પર સંવેદનનો આકાર ઉપસાવવાનો કલા-કસબ આ સર્જકને હાથવગો છે.

‘ચિહ્ન’, ‘દ્વિશાન્તર’ તથા ‘છાવણી’ જેવી નવલકથાઓમાં જીવનનો પ્રત્યક્ષ, ઊંડો, અંગત અનુભવ એમને ખપ લાગ્યો છે. જાતને અલગ તારવી લેતાં આ લેખકને આવડે છે. ‘ચિહ્ન’ અને ‘દ્વિશાન્તર’ના નાયકો પોલિયોગ્રસ્ત છે. ઘૂંટાયેલા પોતાના અનુભવનો કૃતિમાં તાટસ્થ્યપૂર્વક વિનિયોગ આ લેખક કરી શક્યા છે. આ લેખક જાતનીયે બહાર નીકળીને જાતને તથા પાત્રને સાક્ષીભાવે જોઈ શકે છે. ચરિત્રલેખનમાં જરૂર પડી ત્યાં અને ત્યારે, અત્યંત સંવેદનશીલ એવા આ સર્જક નિર્મમ અને કૂર પણ બની શકે છે. પરિણામે કૃતિને જીવનવૃત્તાંત બનતી અટકાવીને કલાઘાટ આપી શકે છે. ‘ચિહ્ન’માં નાયકથી એક ઝાટકે અળગા થઈ જવા માટે ‘પ્રવેશક’માં પહેલા પુરુષની નિરૂપણરીતિથી ઉદયની વાત કર્યા પછી આખી કથા ત્રીજા પુરુષની નિરૂપણરીતિથી લખાઈ છે. કથાસર્જક ઉદયને અને આખી સૃષ્ટિને સાક્ષી રૂપે જુએ છે. અને આમ, સંવેદનને ઘાટ આપવાની સાથે સાથે objectivityનેય ધાર કાઢી છે. તો, ‘છાવણી’માં આનાથી ઊલટું, ‘ડાયરી’ની પ્રયુક્તિ દ્વારા કામ પાર પાડ્યું છે. કથા તથા કલા-આકારની જરૂર મુજબ આ સર્જક પણ કશાકની બહાર પણ નીકળી જઈ શકે છે ને કશાકની અંદર પણ પ્રવેશી શકે છે. ભૂકંપની સંવેદનકથા ‘છાવણી’ ભારે

સ્વસ્થતા-તટસ્થતાથી એમણે રચી છે. ધરતીકંપની દુર્ઘટનાની સાક્ષીએ માણસને અને જગતને જોવા બલકે સમજવાની દૃષ્ટિ એમાં સતત ધબકે છે. શ્રી રઘુવીર ચૌધરીએ નોંધ્યું છે તેમ, ‘છાવણી’માં સમૂહમાનસનું નિરૂપણ અનન્ય છે. મનોસંચલનો દ્વારા જીવનદૃષ્ટિને તાકતી-તાગતી પાત્રપ્રધાન કૃતિઓ આપનાર આ સર્જકે, નર્યા વાસ્તવનું નિરૂપણ કરતી નવલકથા ‘છાવણી’માં પરિસ્થિતિજન્ય સમૂહમાનસનાં સંચલનો થકી જીવનદૃષ્ટિને ઉજાગર કરી છે. પરિવેશ તથા પરિસ્થિતિના નિર્માણમાં, પાત્રોના માનસના – આંતરચેતનાના નિરૂપણમાં, ચરિત્રાલેખનમાં આ સર્જક ઝીણી કાળજી રાખે છે. ઝીણું કાંતવાની એમની ધીરજ પણ અનન્ય છે. સંયુક્ત કુટુંબના જગતનો એમનો અનુભવ ‘ભંડારી ભવન’માં નિરૂપાયો છે. ‘અદશ્ય’ (૧૯૮૦), ‘આપણે લોકો’ (૧૯૮૫), ‘કાવેરી અને દર્પણલોક’ (૧૯૮૮), ‘ધારણા’ (૧૯૯૦), ‘ઘર’ (૧૯૯૫), ‘ખોવાઈ ગયેલી વસ્તુ’ (૨૦૦૧) એમની અન્ય નવલકથાઓ છે. ‘સમ્મુખ’ (૧૯૮૫), ‘એટલું બધું સુખ’ (૧૯૯૮), ‘હું એને જોઈ એ પહેલાં’ (૨૦૦૩) એમના વાર્તાસંગ્રહો છે.

ધરતીકંપનાં સંવેદનોમાંથી કેટલાંક કાવ્યો પણ જન્મ્યાં છે. ‘પવનના વેશમાં’ (૧૯૯૫) પછીના કાવ્યસંગ્રહ ‘પ્રત્યંચાનો કંપ’ (૨૦૧૧)માં ‘ભંગુર શાશ્વતી’ કાવ્યગુચ્છ છે. એના વિશે કવિએ કેફિયતમાં નોંધ્યું છે –

‘ધરતીકંપના દિવસોમાં કાટમાળની વચ્ચે રઝળતાં જે જે જોવા મળ્યું તે ક્યાંક દશ્ય રૂપે, ક્યાંક ક્રિયા રૂપે, ક્યાંક ઉક્તિ રૂપે તો ક્યાંક પ્રચ્છદપટ રૂપે અનાયાસ જ પ્રગટ થયું. એમાં સંવેદન નિરૂપાવાને બદલે જગવવાનું થયું છે, તો કોઈકમાં માનવવૃત્તિને સમજવાનું.’

આ કાવ્યગુચ્છમાં કવિ માનવજીવન તથા માનવસંબંધોની ભંગુરતાનો સંદર્ભ રચીને પ્રાસંગિકતા ઓળંગી શક્યા છે. સર્જનપ્રક્રિયામાં આ સર્જકની જીવનને જોવાની દૃષ્ટિ પણ સતત ઉઘાડ પામતી રહી છે.

કવિતા વિશેની કેફિયતમાં અંતે એમણે નોંધ્યું છે –

‘કવિતા ! ક્યારેક એવું લાગે છે કે એ મારે ટોડલે આવતું પંખી છે, ગમે ત્યારે આવીને બેસે છે ને ગમે ત્યારે ઊડી જાય છે... આવીને જ્યારે પાંખ પ્રસારે છે ત્યારે થાય છે, ‘રંગરંગવાળી આ ટીલડી કોણે કરી !’

(‘શબ્દસૃષ્ટિ’, ઓક્ટો.-નવે. ૨૦૧૧, પૃ. ૭૨)

‘ભૂસકાની ઉજાણી’ (૧૯૮૬) એમનાં બાળકાવ્યોનો સંચય છે. વિવેચન-સંશોધન-સંપાદન ક્ષેત્રે એમણે મહત્ત્વનું પ્રદાન કર્યું છે.

નવલકથા વિશેની કેફિયતમાં અંતે એમણે લખ્યું છે –

‘એમ થાય કે આ તે ક્યાં-ક્યાંથી શું શું પોતાની ભીતર ભરતા રહેવાની વાત છે કે ભીતરને ટુકડો ટુકડો કરીને કેટકેટલામાં વહેંચાઈ જવાની વાત છે ! આ લાગણીને શું નામ આપવું, આનંદ કે પરિતાપ ?’

(‘શબ્દસૃષ્ટિ’, ઓક્ટો.-નવે., ૨૦૦૭, પૃ. ૧૭૫)

શ્રી ધીરેન્દ્ર મહેતાને અ. ક. ત્રિવેદી સુવર્ણચંદ્રક (કવિતા માટે), હરેન્દ્રલાલ ધોળકિયા સુવર્ણચંદ્રક (ટૂંકી વાર્તા માટે), બકુલેશ – જયંત ખત્રી એવોર્ડ (કથાસાહિત્ય માટે), દર્શક એવોર્ડ

(નવલકથા માટે), ક. મા. મુનશી સુવર્ણચંદ્રક [(ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી) સમગ્ર સાહિત્યસર્જન માટે], ધનજી કાનજી ગાંધી સુવર્ણચંદ્રક [(ગુજરાત સાહિત્ય સભા (સમગ્ર સાહિત્યસર્જન માટે), ર. વ. દેસાઈ એવોર્ડ (સમગ્ર સાહિત્યસર્જન માટે), રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય પરિષદ સમ્માન, કચ્છશક્તિ એવોર્ડ સમ્માન, તારામતી ગાલા એવોર્ડ સમ્માન, સાહિત્ય અકાદમી - દિલ્હીનો પુરસ્કાર ‘છાવણી’ માટે) આદિ સમ્માન પ્રાપ્ત થયાં છે. ‘ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીનાં પાંચ પારિતોષિકો (‘ચિહ્ન’, ‘દિશાન્તર’, ‘આપણે લોકો’, ‘સમ્મુખ’ તથા ‘ભૂસકાની ઉજાણી’ માટે) પણ મળ્યાં છે. શ્રી ધીરેન્દ્ર મહેતાને અભિનંદન.

૨૭-૧૨-૨૦૧૨

સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હી દ્વારા એવોર્ડ

સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હી દ્વારા ૨૦૧૨ના વર્ષનો મુખ્ય એવોર્ડ સ્કૉલર - કવિ-વિવેચક ડૉ. ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાને એમના વિવેચન-ગ્રંથ ‘સાક્ષીભાષ્ય’ માટે જાહેર થયો છે. એમનો જન્મ તા. ૭-૮-૧૯૩૬ના રોજ વડોદરા ખાતે. પિતા અમૃતલાલ, માતા લીલાવતી. પિતા નાટક-સિનેમાના શોખીન. પિતા સાથે વારંવાર નાટકો અને ફિલ્મો જોવા જવાનું થતું. ઘરમાં ગ્રામોફોન. એમાં જ્યુથિકા રે, કાનનબાલા, કે. સી. ડે જેવાની રેકોર્ડ વાગતી. ઉપરાંત દેશી નાટકસમાજનાં નાટકોની રેકોર્ડ પણ અવારનવાર વાગતી. આ બધું એમના કાને રેડાતું. ચાર ધોરણ પછી તેઓ ખારની ‘વ્યુપિલ્સ ઓન સ્કૂલ’માં દાખલ થયા. ત્યાં અવિનાશ વ્યાસનાં પત્ની હસમતીબેન સંગીતશિક્ષક. શાળામાં રવીન્દ્ર સંગીત એમના કાને પડતું. ટાગોર-નંદાનાલાલને વાંચ્યા. રાજેન્દ્ર-નિરંજનનાં કાવ્યોની ભૂરૂકી છંટાઈ. કવિતાલેખનનો રંગ લાગ્યો. ૧૯૬૦માં ગુજરાતી વિષય સાથે એમ.એ. થયા. ૧૯૮૨માં, ગુજરાત યુનિ.માંથી ‘સંસર્જનાત્મક કાવ્યવિજ્ઞાન’ પર પીએચ.ડી. કર્યું. એમનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ ‘મહેરામણ’ ૧૯૬૨માં પ્રગટ થયો. એની પ્રસ્તાવના લખવાના અસ્વીકાર સાથે સુરેશ જોષીએ યુરોપિય સાહિત્યની દિશા ચીંધી. ફ્રેંચ પ્રતીકવાદી કવિતાના પરિચયે વાલેરી મળી આવ્યા ને કટ્ટર આધુનિકતાનો રંગ લાગ્યો. ૧૯૬૧થી ‘૬૫ સુધી પોરબંદરની કોલેજમાં ને ત્યારબાદ ૧૯૬૫થી ૧૯૮૪ સુધી દાહોદની કોલેજમાં અધ્યાપન. દાહોદમાં એમણે મુંબઈ તથા પોરબંદરના દરિયાનો વિરહ ઉત્કટતાથી અનુભવ્યો. રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રકના સ્વીકાર પ્રસંગે એમણે નોંધ્યું છે -

‘પરંપરાથી અને દરિયાથી થયેલો વિચ્છેદ મારા શૈલીગત વળાંકનું કારણ બન્યો.’
અસીમ કવિતા-પ્રેમે એમને ‘ડાઇનેમિક’ બનાવ્યા. એમણે નોંધ્યું છે -

‘મારું વિવેચન મારા કવિતા-પ્રેમનું વિસ્તરણ છે; એટલું જ નહીં, અન્ય કલાઓ પ્રતિનું મારું બહુમૂલ્ય આકર્ષણ પણ મારા કવિતાપ્રેમનું જ વિસ્તરણ છે. એ જ કવિતાપ્રેમે મને વિવિધ અભિગમોમાં, વિવિધ સિદ્ધાંતોમાં, વિવિધ વિચારધારાઓમાં અને વિવિધ વિદ્યાશાખાઓમાં ગતિ આપી છે.’

૧૯૮૨માં એમણે પૂના ફિલ્મ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ખાતે ફિલ્મ એપ્રીશિયેશનનો કોર્સ કર્યો.

૧૯૮૪થી ૧૯૯૬ સુધી એમણે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિરના નિયામક તરીકે સેવાઓ આપી. બીજા કાવ્યસંગ્રહ ‘કાન્ત તારી રાણી’ ૧૯૭૧માં પ્રગટ થયો. જેમાં આધુનિક પ્રયોગશીલ રચનાઓ છે. આમ પરંપરાનો ‘ક’ ઘૂંટ્યો ન ઘૂંટ્યો ત્યાં તેઓ પ્રતિ-કવિતા તરફ વળે છે. ત્યારબાદ ‘પક્ષતીર્થ’ (૧૯૮૮), ‘બ્લેક ફોરેસ્ટ’ (૧૯૮૯), ‘આવાગમન’ (૧૯૯૯) તથા ‘કામાખ્યા’ (૨૦૧૦) જેવા કાવ્યસંગ્રહો એમની પાસેથી સાંપડે છે. એમની સર્જકતાનો આગવો ઉઘાડ એમનાં સ્થળસંવેદનોથી મહેકતાં સ્થળવિષયક કાવ્યોમાં પમાય છે. તેઓ સતત વિશ્વસાહિત્યના સર્જન-વિવેચનના વિવિધ પ્રવાહોના પરિચયમાં રહ્યા છે ને ગુજરાતી સાહિત્યમાં સર્જનવિવેચન-અનુવાદ-ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર પ્રદાન કરતા રહ્યા છે. રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક સ્વીકાર કરતાં એમણે નોંધ્યું છે –

‘કવિતાએ વિવેચનને સંવેદના આપી છે તો વિવેચને કવિતાને પરિપ્રેક્ષ્ય પૂરું પાડ્યું છે.’

□

‘ઇંગમાર બર્ગમેન કહે છે I stood on the outside looking in.’ મારી શોધમાં હું સતત અંદર રહીને બહાર જોતો રહ્યો છું. આ જ કારણે ભાષા કે કલાસાહિત્ય અંગેના કોઈ એકપાર્શ્વ વ વિચારને બદલે હું બહુપાર્શ્વ વિચારનો પુરસ્કર્તા રહ્યો છું.’

એમની પાસેથી સત્તરેક વિવેચનગ્રંથો, સત્તરેક સંપાદનના ગ્રંથો. આઠેક અનુવાદના ગ્રંથો પ્રાપ્ત થયા છે.

‘સાક્ષીભાસ્ય’માં સૈદ્ધાન્તિક વિવેચનના ૨૬ લેખો, ગ્રંથવિવેચન અંગે ૧૫ લેખો તથા કૃતિવિવેચનના ચાર લેખોનો સમાવેશ થાય છે. આ પુસ્તકના નિવેદન ‘નિર્વચન’માં એમણે નોંધ્યું છે –

‘સિદ્ધાન્તોના સ્વાદમાં જો પ્રત્યક્ષ સાહિત્ય ઓગળતું હોય તો સિદ્ધાન્તોનું કામ પણ પ્રત્યક્ષ સાહિત્યમાં ઓગળી જવાનું છે.’

□

‘સિદ્ધાન્તોના વારાફેરા આવ્યા કરે, સિદ્ધાન્તો ઘેરા-આછા થયા કરે, સિદ્ધાન્તોના ઉમેરાઘટાડા દેખાયા કરે પણ શબ્દપ્રકાશે ચિત્તાવસ્થામાં સાહિત્યના મૂર્ત થવાના સાક્ષીભાસ્યના એકમાત્ર ઇન્દ્રિયનિરપેક્ષ લક્ષણનો છોદ કોઈ ઉડાડી શકે તેમ નથી. અલંકારશાસ્ત્રનું ‘રસાયન’ હોય કે એરિસ્ટોટલનું ‘વિશોધન’ હોય, સાહિત્યની ચિત્તના અંતરંગમાં સ્થપાવાની અને ચિત્ત-પ્રત્યક્ષ થવાની લાક્ષણિકતા બધા વાદ, બધા અભિગમો, બધા સિદ્ધાન્તોને અંતર્ગત કરી લે છે.’

સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હી દ્વારા ૨૦૧૨ના વર્ષનો અનુવાદ માટેનો એવોર્ડ શાલિનીબહેન ટોપીવાળાને એમના અનુવાદિત ગ્રંથ ‘ગુજરાતી સાહિત્યનું અનુશીલન’ માટે જાહેર થયો છે. મુંબઈ યુનિ.ના ઉપક્રમે ઠક્કર વસનજી વ્યાખ્યાનમાળામાં ૧૯૪૨ના વર્ષમાં શ્રી જહાંગીર એદલજી સંજાણાએ અંગ્રેજીમાં આપેલાં વ્યાખ્યાનોનો શાલિનીબહેને ગુજરાતીમાં

અનુવાદ કર્યો છે. શાલિનીબહેનનો જન્મ તા. ૧૩-૮-૧૯૩૮ના રોજ મુંબઈમાં. ૧૯૬૦માં એમ.એ. તથા ૧૯૬૪માં બી.એડ. કર્યું. ૧૯૬૦થી ૧૯૮૪ સુધી મુંબઈ, પોરબંદર, દાહોદની શાળાઓમાં શિક્ષણકાર્ય. એમની પાસેથી અનુવાદના પાંચ ગ્રંથો પ્રાપ્ત થયા છે.

સાહિત્ય અકાદેમી, દિલ્હી દ્વારા ૨૦૧૨નો યુવા પુરસ્કાર જાતુષ જોશીને એમના ગઝલસંગ્રહ 'પશ્યંતીની પેલે પાર...' માટે પ્રાપ્ત થાય છે. જાતુષ જોશી કવિ- ગાયક- સ્વરરચનાકાર હરિશ્ચંદ્ર જોશીના પુત્ર. આમ એમને કવિતા ગળથૂથીમાંથી મળી છે. એમનો જન્મ તા. ૨-૧-૧૯૭૯ના રોજ, બોટાદ ખાતે. સંસ્કૃત સાથે એમ.એ., વઢવાણની શાળામાં શિક્ષણકાર્ય. જાતુષનો એક શેર જોઈએ -

‘મોં નદીને જીવવાની રીત પૂછી’તી,
એ કશું બોલી નહીં, વ્હેતી રહી ખળખળ.’

શ્રી ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, શાલિનીબહેન ટોપીવાળા તથા જાતુષ જોશીને હૃદયપૂર્વક અભિનંદન.

૧૮

સાભાર સ્વીકાર

બાળસાહિત્ય

(૫૬) પ્રભુલાલ દોશીની શ્રેષ્ઠ બાળવાર્તાઓ, ગિજુભાઈ બધેકાની શ્રેષ્ઠ બાળવાર્તાઓ, રમણલાલ ના. શાહની શ્રેષ્ઠ બાળવાર્તાઓ, શ્રદ્ધા ત્રિવેદીની શ્રેષ્ઠ બાળવાર્તાઓ, નવનીત સેવકની શ્રેષ્ઠ બાળવાર્તાઓ, યશવન્ત મહેતાની શ્રેષ્ઠ બાળવાર્તાઓ, નાગરદાસ ઈ. પટેલની શ્રેષ્ઠ બાળવાર્તાઓ, હરિપ્રસાદ વ્યાસની શ્રેષ્ઠ બાળવાર્તાઓ, જયભિખ્ખુની શ્રેષ્ઠ બાળવાર્તાઓ, ઈશ્વર પરમારની શ્રેષ્ઠ બાળવાર્તાઓ, નટવર પટેલની શ્રેષ્ઠ બાળવાર્તાઓ, રમણલાલ સોનીની શ્રેષ્ઠ બાળવાર્તાઓ, સાંકળચંદ પટેલની શ્રેષ્ઠ બાળવાર્તાઓ, હરીશ નાયકની શ્રેષ્ઠ બાળવાર્તાઓ, રક્ષાબહેન દવેની શ્રેષ્ઠ બાળવાર્તાઓ, અરૂણિકા દરૂની શ્રેષ્ઠ બાળવાર્તાઓ, હુંદરાજ બલવાણીની શ્રેષ્ઠ બાળવાર્તાઓ, રતિલાલ સાં. નાયકની શ્રેષ્ઠ બાળવાર્તાઓ, રમેશ ત્રિવેદીની શ્રેષ્ઠ બાળવાર્તાઓ અને મધુસૂદન પારેખની શ્રેષ્ઠ બાળવાર્તાઓ : દરેક પુસ્તકના સંપાદક યશવન્ત મહેતા, શ્રદ્ધા ત્રિવેદી, દરેક પુસ્તક આવૃત્તિ ૨૦૧૧, દરેક પુસ્તકના પ્રકાશક : ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, દરેક પુસ્તકની પૃષ્ઠસંખ્યા : ૮+૧૫૨, દરેક પુસ્તકની કિં. રૂ. ૧૦૦/-

નિકટ - દૂર | નિરંજન ભગત

- સ્ત્રી : આપણે પરસ્પરથી અત્યંત નિકટ થવું નથી.
 પુરુષ : તો આપણે પરસ્પરથી અત્યંત દૂર પણ જવું નથી.
 સ્ત્રી : અત્યંત નિકટ થવામાં ક્યારેક મને ભય થાય,
 તમારા વ્યક્તિત્વમાં જ રખે મારા અસ્તિત્વનો લય થાય !
 પુરુષ : અત્યંત દૂર જવામાં ક્યારેક મનેય ભય થાય,
 આપણી પરસ્પર જે આત્મીયતા રખે એનો ક્ષય થાય !
 સ્ત્રી : અત્યંત નિકટ નહિ થવું ને અત્યંત દૂર નહિ જવું.
 પુરુષ : સમુદ્રમાં હોય જેવું બે નૌકાનું સાથે સાથે વહી જવું.

સૌનેટ્રયી | ધીરેન્દ્ર મહેતા

૧. એકાદુંચે

(શાલિની)

ઓચિંતા શું આ ગયા ત્યાસ થંભી :
 ભાંસે છે ને ગૂંચળાવી રહે છે;
 રોકે છે શું આમ આ જે મથે છે
 મારામાંથી આવવા બહાર વેગે ?
 જોઈ ઊંચે લાગતો ભાર શાનો ?
 આકાશે આ ઊતરી આવ્યું હેઠે ?
 વીંટાયાં છે વાદળો ઊમટીને
 કે આખીયે આ ધરા ઊંચકાઈ ?
 ઘેરી લે ચોપાસ નિઃસ્તબ્ધતાનો
 કિલ્લો જે દુર્ભેદ ઊભો અજાણ્યો,
 શોધે એમાં બહાવરી આંખ મારી,
 લાધે ક્યાંયે જીવને જીવવાનું ?
 ત્યાં ટીંગાઈ દષ્ટિ આ વૃક્ષડાળે —
 એકાદુંચે પાન કંપે જરીકે...?

૨. છાંટો

(ઈન્દ્રવજ્રા)

રોકાઈ ના ડુંગરિયે તળાવે
કે સીમશેઢે વનને પડાવે
આકાશમાં બેત્રણ મેઘચુંડ,
છૂટાંછવાયાં બસ જેમ ભૂંડ.

જેવી ગઈ દૂરસુદૂર ઠાલી,
પાછી વળી એમ જ દૃષ્ટિ ખાલી;
ફંગોળઈ દૂર સુધી જઈને,
સંગાથમાં આ ડમરી લઈને.

ઊંચા થયા હાથ ગયા વછૂટી
ને નેજવાં જીર્ણ પડ્યાં જ તૂટી,
જોઈ રહ્યા એમ જ મોં વકાસી,
એ સાંભળી વાત વિશે વિમાસી.

છાંટો પડ્યો એક હજી લગીર,
દાંડી પડી ઢોલ પરે અધીર !

૩. આલંબ

(ઈન્દ્રવજ્રા)

ગોરંભ ને ઘૂટન ગાઢ ઘેરા,
એના ધરા - આભ - દિગંત ડેરા !
એમાંય આ સૃષ્ટિ અચેત કંપી ?
ભેંકાર ઓથાર તળે ન જંપી !
થંભી ગયો કાળ દશે દિશાઓ
ઘે અંધ, ક્યાં વાયુ જઈ લપાયો !
ચોપાસથી ભેજલ ગંધ ભેદી,
પેસે અહીંયાં પડ સર્વ છેદી !
ના ગાજ કે વીજ કળાય કાંઈ,
આ ડુંગરા, કોતર, ઊંડી ખાઈ ?
આલંબ એકેય કશો જડે ના,
સંચાર કાને અમથો પડે ના.
ત્યાં તો અચિંતો જ થયો ઉઘાડ,
મળ્યાં મને ઝાડ, તળાવ, પ્હાડ !

પ્રિય કેસર,

સંબોધનમાં વચ્ચોવચ્ચ તું. અન્યથા એવું બનત કે લખવું ઠેલાતું જાત; ન હોત તારો મોબાઇલની ત્વચા પરથી ફૂટી આવતો ઘોંચપરોણો...

લપસીંદર મૂકીને મૂળ વાત તરફ વળું.

તેઓ, એટલે કે નાનાભાઈ જેબલિયા, ખાલપર, વતનના ગામમાં ને હું સાવરકુંડલા મહિલા અધ્યાપન મંદિરમાં ભણાવું, ૧૯૬૫માં. બેઉ ઓળખીએ પરસ્પરને, સામયિકોમાં છપાતી અમારી વારતાઓના માધ્યમથી. આરામ, ચાંદની, સંસાર જેવાં માસિકોમાં મોહનભાઈ દાંડીકરના અનુવાદ વાંચીને થાય : વારતા તો આપણારામ પણ લખી શકે. (મોહનભાઈ એ વખતે અમારી સાથે અધ્યાપનમાં.) લખી. શીર્ષક હતું, અબોલા. પીતાંબર પટેલ આરામના સંપાદક. નવી કલમને આરામ અને ચાંદની હોંશે હોંશે પોંખે. વારતા વાંચીને પીતાંબરભાઈએ વાંસો થાબડ્યો, કાગળમાં. ને પેલ્લવેલ્લી આ વારતા છપાઈ આરામના દીપોત્સવી અંકમાં. નાનાભાઈ તો વરસોથી લખતા હતા. ઉપર કહ્યાં તે ઉપરાંત સવિતા, અંજલિ જેવાં કેવળ વારતાનાં માસિકમાં તેમની ઓળખ મેળવી. હરુભરુ તો મળ્યા, સાવર અને કુંડલાની વચ્ચેથી, બારે માસ આછોતરી નીકમાં વહેતી નાવલી નદીની મટમૈલી રેતમાં. એમાં, ભીતર સચવાયેલી. છુપાયેલી નિર્મળતામાં અમારી મૈત્રી ઉમેરાઈ. પાણીમાં ગંદકી-ગટર ભળે, ભલે. તે સ્વયં ક્યાં મેલું હોય છે ? અમારામાંયે એવું કચુંક. જળકમળવત્ છે એનો એકેએક તાંતણો. સ્પર્ધાભાવ પ્રવેશે કે તરત આછરેલા વીરડામાં દેખાતી આપણી આકૃતિ વાંકીચૂંકી, ઝાંખીપાંખી, તૂટુંફૂટું થાય. આટલાં વરસે પણ પેલી પ્રથમ ક્ષણને તાજપને આછી-ઓઘરાળી નથી થવા દીધી, અમારી નિરપેક્ષ મૈત્રીએ.

સાવરકુંડલા મેં ૧૯૬૮માં છોડ્યું ને વાયા ત્રમ્બા (રાજકોટ) ને એમ ઢસામાં આવીને ઠર્યો – પરિવારે આશ્વાસન મેળવ્યું પણ સાચું કહું તો ઠર્યો’તો – કોળ્યો’તો ઈ હેતાળવી ભોં-માં. ગમતાંને ગુંજામાં ભરવાની સાંઈ મકરન્દે ઠાવકી મનાઈ કરી છે તે, ઠલવાય તેટલું ઠાલવતો રહું છું, પણ ચામડીમાં ને રૂંવાડાંમાં રજોટાયેલું-વળગેલું હોય તેને સાત-સાત વાર ધોણ્યમાં નાખીએ તોય એ કાંઈ ઝટ્ટ જાય એવું નથી હોતું. જાણું છું, આ મોહ છે. છે તે છે. આવી માયા તો જિવાડે છે, સાહેબ. જીવવું છે તે મર, વળગેલી રહી રૂંવેરૂંવે. કે’દિ’ દાવો કર્યો કે અમે, ‘નિરમોહી ને તૃષ્ણાત્યાગી’ મૂઆ છંઈ !

બહાનું જોઈએ. નિમિત્ત જડી આવે. વારેપરબે કહેણ આવે. મોટા લીલિયાથી ગણપત ઉપાધ્યાયનો હોંશીલો સાદ સંભળાય તો ક્યેંક અમારી ઢસાની ડેલીએ કે ખાલપની ધૂળભરી બજારમાંથી ખબડકું...ખબડકું. સૌ પોતપોતાનાં પગરખાં ખંખેરીને હળવા થાય. તો, અદીકદી શાંતિલાલ જાનીને આંગણે અમારાં પથરણાં પથરાય. કવિ અરવિંદ ભટ્ટના તેઓ મામા, તે, સમોવડિયા એને મામાથી ઓળખે. વાલમગિરિ ગોસ્વામી કે મનુભાઈ જાની, ઠેઠ ઉનાની ઓલીકોર્યથી ખર્ચ-ખબર્ચ દીધા વિના માવઠાના મે-ની જેમ ખાબકી પડે. રાજકોટના મિત્રો પણ મોડી રાત લગી, આડા પડીને એક પછી એક વાતુંનાં પડીકાં ખોલતા જાય. ચૂનો-કાથો ચોપડીને સોપારીની કતરી પર ભભકદાર તમાકુ ભભરાવીને, તબિયત આંટો લઈ જાય તેવાં પાનનાં બીડાં મોંમાં મુકાય. ચાની અડાળિયું હોઠને દઝાડતી, ખાલી થતી, ખખડતી રહે. કડિયાંની કહુંમાં બાંધેલી ચબરખીઓ ઊખળે. ગંભીર-અગંભીર કથાઓના સળ ઉકેલાય. નવું નવું લખાયાની, ફલાણાં કે ઢીંકણાં સામયિકમાં મોકલ્યાંની, છપાયા - ન છપાયાની, આશા-હતાશાભરી બોલાશ મોડી રાત લગી... આ બધામાં મારો એક પગ કવિતામાં ને બીજો, વારતામાં, તે કવિતા સંભળાવવાનીયે ફરમાશ થાય. હોય એમાં વાહ અને આહની ભેળસેળ. નાનાભાઈ ખરખરો કરે : હાળુ, આ કવિતાનું પુષ્પ અમારી કલમની ટોચે હાઉકલો કરવા પૂરતુંયે, ખોટી નો થ્યું તે નો જ થ્યું ! વહે, જાણે, નાવલી - મોજીલી ને મીઠડી.

કોઈ કોઈ વાર ભાઈસા'બ મેણાં ઉમેરીને કહેણાં મોકલે, ટપાલમાં. (ઈ વખતે કોને ન્યાં ટેલિફોનની બોલકી મોટાઈ ઉપલબ્ધ હતી ?) વળતો જવાબ વાળીએ : મેળ પાડીને નીકળીએ છીએ.

બે-ત્રણ મિત્રો હોય. એકાદ જોડી કપડાં ભરેલો થેલો, પુસ્તકો, નવી લખાયેલી વારતા ને કવિતાની ડાયરી, આટલું હોય ને ખપપૂરતાં હોય ગજવામાં કાવડિયાં. આટલો અસબાબ. ગોઠડી માંડવા આનાથી મોટી કોઈ જરૂરિયાત નહીં. ઊલટાનું થાય : એક જોડ્ય કપડાંનો ભાર ન વેંઢાર્યો હોત તોય બકી જાત.

ખાલપર, ઊંડાણનું ગામ. સાવરકુંડલાથી વંડા લગીની સવારે-સાંજે બે બસ આવે-જાય. ભીડ એવી કે ઊતરવાનું ઠેકાણું આવતાં ઉતારુ અધકચરો ને અધમૂઓ, જાણે. ખાડાખૈયાવાળા રસ્તા ને ખડખડપાંચમ બસ. ઉનાળાની લૂ, ઉપરથી ગ્રામીણ પ્રવાસી ધૂળ-પ્રસ્વેદમિશ્રિત ગંધને પોતાનાં થાગડર્થીગડ વસ્ત્રમાંથી વહેવા છૂટો દોર આપે; ઉમેરાય વળીવળીને હુંસાતુંસી, ઉદ્દગારમાં વરાળ સાથે ગાળ, કોઈ કોઈનાં ટોળટિખળ, મોટેરાના સામર્થ્યને લલકારતી બાળકોની રડારોળ. છ-છ કોઠા પાર કરીને ભીંસાતાં-રિબાતાં ઊતરવા માટે બસના દરવાજે પહોંચાય ને હાશકારો નીકળી પડે. અભિમન્યુ માટે સાતમો કોઠો જ જીવલેણ નીવડ્યો, અમારે મન જીવતદાન. વંડાથી ખાલપર જવા એકાદું રગશિયું ગાડુંય ન મળે. હાલી નાખો. પગ સલામત તો જગ સલામત. રોંઢો ઢળવામાં છે, તાપ માપસર થતો જાય છે. બસ કરતાં તો સાત ખોટવે આ પગપાળો મારગ

ભલો. મિત્રોનો સથવારો હોય એટલે મારગ આપણને જાણ કર્યા વિના ટૂંકો થતો જાય. અમે પૂગીએ ખાલપર. સાચા અર્થમાં હોઈએ અમે અતિથિ. નાનાભાઈ અમને જોઈને પોરસાય. ચા મેલાય. રામરામ, શ્યામ-શ્યામ કરવામાં એના જીવને સરત ન રહે કે ઘરમાં શાકભાજીના નામે ઠણઠણ ગોપાલ ! મૂંઝાય કમળાબેન. હળવે રહીને કમાડ કનેથી સાદ દિવે : વિજયના બાપુ, આણીપા... : પછી એનાથીયે હળવેથી : શાક ? : નાનાભાઈ ખુલ્લાશથી, અમે સાંભળીએ એમ જવાબ વાળે : અડાળી અડાળી ચા પાઈ ઘો, તિ હમણે થેલી ભરીને શાક ! વંડું ક્યાં લંકાના છેડે છે તે... હજી તો આવીને માંડ ઓળીપો કરેલી ભીંતને ટેકે અમે વાંસો ઠેરવ્યો છે, ત્યાં પાછું વંડા ! અમને ભાળીને નાનાભાઈને મોજું ચડી હોય. થાક અમારો હોય કે પોતાનો, ખુશીમાં ને ખુશીમાં એને વળાવી દે. જેસર ગામને સીમાડે. કાળા ઉનાળાની નમતી સાંજ હોય, તેમની વાતુંના એક પછી એક ફાહવા ફૂટતા હોય તે ભૂલી જ જવાયું હોય કે વંડાથી ખાલપર શાકભાજી લઈને પાછા પૂગીયે ગયા !

શાકભાજીની મશે બીજી એક વાત મૂકી દઉં. બાળકોને ભણાવવા, નાછૂટેકે નાનાભાઈએ વંડા માગ્યું. ૧૯૭૯થી ૧૯૮૫ – સ્વૈચ્છિક નિવૃત્તિ સ્વીકારી ત્યાં – સુધી વંડામાં, પ્રથમ ભાડૂતી ને પછી પોતાનું મકાન બંધાવીને ત્યાં રહ્યા. એ દરમિયાન અમારો આવરો-જાવરો તો ચાલુ જ. એક ફેરા સાવરકુંડલાની નાવલી નદીના પટમાં ભરાતી શાકપીઠમાંથી શાકની થેલી ઠાંસી લીધી. મિત્ર સામંત પરમારે સ્કૂટર લીધું ને ગયા વંડા. ઓશરીમાં શાકની થેલી ઠાલવી તો હસી પડ્યા : મનુભાઈ, હવે અમે ખાલપર નંઈ, વંડામાં છંઈ. ભલાદમી, હવે મને ક્યાં લગણ સોખમણમાં રાખવો છ ? મારુંય એવું, ‘પડી ટેવ તે તો ટળે કેમ ટાળી ?’

સાંભળે છેને, કેસર ? તો ચાલ ફરી ખાલપરના જૂને કેડે ચડીએ...

આંખને ઠારે એવી લીલોતરી, ક્યાંક ક્યાંક, આછોતરી. નહીં ઝાડવાનાં ઝુંડ. મોટાં ભાગનાં નવાણ ડૂકેલાં રહે, વરસના અડધોઅરધ ગાળામાં. હરીફરીને, હાલો, માતાજીના મનુ મા’રાજ પાસે, હઠીલાને ટીંબે. મનુબાપુ અમને ભાળી અછોઅછો વાનાં કરવા તત્પર. અછોઅછો વાનાં એટલે ? ચોખ્ખો ફૂલ ઉમળકો ! ભક્તિસાહિત્યના સર્જક, તેથી કરીને, જૂનાં જર્જરિત અસંખ્ય ગ્રંથોનાં ઢાંકણ બને ગાબડાંભરી ભીંત્યુંનાં. સદ્ગત મિત્ર ભોજરાજગીરી ગોસ્વામીના તેઓ પિતા. નાનાભાઈ સાથેની ભાઈબંધી ને પિતાના લેખનનો વારસો, આ બે કારણે તેમણે પણ અઢળક વારતાઓ ને ઐતિહાસિક નવલકથાઓ લખેલી, શક્તિમતિ અનુસાર. ‘આરતી પ્રકાશન’ ઊભું કર્યું ને જણ મોંભરિયા પછડાટ ખાતા રહ્યા. ‘વણતૂટેલે તાંતણે ઉપર ચડવા જાય’ એવી ઊર્ણનાભવૃત્તિ. બેઉ ભાઈબંધનો એક ભાણે હાથ. બહુ વહેલું ગામતરું કર્યું, એણે. મનુબાપુની વાતું સાંભળવામાં સાંજ ઊતરી આવે, એટલા વખતમાં સીમમાંથી પાછું વળતું બકરાનું વાઘુ જોઈને કોઈ સેવક બકરીના દૂધની ટબુડી ભરી આવે. મેળ ન પડ્યો હોય તો લીંબુડીનાં પાનનો કાવો તો પીવા મળે જ. કોક કોક ભાઈબંધ એવાયે મળ્યા કે નાનાભાઈ લખવા ધારેલી વારતાનો

મુસદ્દો સંભળાવે ને પેલો સાંભળનાર, રાત-ઉજાગરો ખરચીને વારતાનો ઘાટ ઘડી નાખે, બીજે દિ' વારતા-માસિક તરફ રવાના પણ કરી દે. છપાય એટલે હરખપદ્મો થઈને નાનાભાઈને વંચાવેય ખરો. બાપુ બહાર મલકાય ને ભીતરે અકળાય. અંતે, મુસદ્દા કે'વાનું બંધ કર્યું ને પેલાએ વારતા લખવાનું ! ઉછીના દિવેલથી ઘરના દીવા ક્યાં લગી અજવાળાં પાથરે !

નાની નિશાળનો આ ધૂળધોયો માસ્તર. ટૂંકો પગાર. વરા-વે'વારનાં તોડામણ. સૂકી ધરાનો, થોરે વાંસો ખજવાળી, લોહીના ટશિયે ટશિયે કલમ ઝબોળતો આ કાઠી ભાયડો અંતરને ઠારે એવી કથા લખતો રહે. હાયબળતરાને ઢૂંકડી આવવા દે તો ફૂંક મારવા પૂરતાયે હોઈ ખૂલેને ! ૧૯૯૮માં મારાં ત્રણ પુસ્તકોના વિમોચનનો ઠઠારો મિત્રોએ કરેલો. અનેક સર્જકમિત્રો કાર્યક્રમ પૂરો કરીને રાતે ને રાતે નીકળી ગયેલા. નાનાભાઈ - જનક ત્રિવેદી જેવા થોડા રોકાયા. રાત્રે સ્કૂલના મેદાનમાં એક રાવણું અમારી અડખેપડખે ગોઠવાયેલું. અને નાનાભાઈએ ઓઠાંની એક પછી એક ચીંદડીઓની જે ગાંઠ છોડી છે... પ્રાગડવાસ્યાનો દોરો ફૂટ્યો પણ વાતમાં ક્યાંય ડૂકો નો'તો પડવા દીધો. 'ઓઠાં' આળેખનાર માય ડિયર જ્યુ હાજર હોત તો એણે 'બીજાં થોડાં ઓઠાં'ની ચોપડી કરવી પડત. આવું નરવું હાસ્ય બહુ ઓછાને હોઈવગું હોય છે. સંસારના રોતલ ને રઘવાયા, ડાંડ ને ડાંખરા, ભરાડી ને ભેખધારી - બે ઘડી બેસે એના ડાયરામાં, તો શાતા-શીતળતા સોળે કળાએ કોળ્ય મૂકે. તાપ-સંતાપ એની હોકલીના ધુમાડામાં ભળીને ધુમાડામાં ફેરવાઈ જાય.

હોકલીની વાત નીકળી જ છે, કેસર, તો...

વંડામાં સ્થિર થયા પછી લખ્યું : હવે અહીં આવવામાં તમને ઝાઝી કાહટી નહીં પડે : ત્રણચાર દાયકા પહેલાંયે કાગળ લખતા ને હજીયે, દૂરભાષ તથા ભ્રમણભાષની સુવિધા ઉપલબ્ધ હોવા છતાં, કાગળ જ લખે. આપણે પણ એમની એ ટેવનો પ્રતિસાદ એમ જ આપવો પડે. કાનના દેતવા હવે ઠરુ ઠરુ થૈ રહ્યા છે એટલે પત્ર જ તરણોપાય. એક પત્રમાં બાપુએ ડારો કર્યો : લીલાબહેન અને છોકરાંવને સાથે નહીં લાવો તો ખડકીમાં ટાંટિયો જ મૂકવા દઉં : ગયાં. નાનાભાઈના પુત્રો - રાજુ અને વિજય - મારાં બાળકોની હેડીનાં. સૌ. કમળાબેનની સાદગી-સરળતાએ લીલાને નાની નહાંદ જેવો મોભો આપ્યો. હા, અમારી તાલાવેલી જુદી. અપેક્ષા - શિશિર આરેવારે, અમે બેઠેલા તે અલાયદા ઓરડામાં આંટાફેરા કરી લે. એ દિવસોમાં નાનાભાઈના હાથમાં નાનકડી - નકશીદાર રૂપાવર્ણી હોકલી રહેતી. કાલવેલી તમાકુની મીઠી સોડમ અને ગુડ...ગુડ... અવાજ મારાં બાળકો પર કામણ કરી ગયેલો. કામણ સાથે કારણ પણ ખરું : પપ્પા પીવે તો બાને ચાડીચુગલી કરવાનો મોકો મુઠ્ઠીમાં બાંધી રખાય. નાનાભાઈ સમજાવે : રાજુ, આ અપુ, શિશિરને ગામ બતાવો... નિશાળે લઈ જાવ... ખાદી કાર્યાલયમાં આંટો મરાવો ! ફટ દેતાક શબ્દો સંભળાયા : ના રે ના. અમારે ત્યાં ઢસામાં નિશાળેય છે ને ખાદીભંડાર સોત્યે, એમાં શું ઠાર્યુંતું ? : નાનાભાઈનો કસબ કાંકરા થઈ વેરાઈ ગયો ! મારાં ભાંગ્યાંતૂટ્યાં ભાગ્ય... બંનેની મનની મનમાં

રહી ગઈ. હોકલી ઠરે ઈ પેલ્લા અમે ઠરી ગયા ! છોકરાં વાંસો વળ્યાં પછી કહે, હસીને : હવે આવો તંઈ આ ઘોને ઘર્યે મેલતા આવજ્યો... મારાં બટિયાં ખરાં ખેપાન !

સોનેરી કાળ હતો, વીસમી સદીના સાતમા-આઠમા દાયકાનો. બીજાં સામયિકો તો છાપતાં પરંતુ વારતાનાં સામયિકોએ અનેક. આ સૌમાં વધુ યાદગાર પ્ર. નથવાણીનું ‘અંજલિ’, યાંપશીભાઈ / મુકુન્દ શાહનું ‘નવચેતન’, અશોક હર્ષ / વિષ્ણુ પંડ્યાના સંપાદનમાં છપાતું ‘ચાંદની’, પીતાંબર પટેલનું ‘આરામ’, ‘આરામ’ના છેલ્લા વરસમાં મારી વાર્તા ‘નાગચૂડ’ અને નાનાભાઈની ‘રમત’ વાર્તા છપાયેલી. વાચસ્પતિએ એ બંને વાર્તાઓની પોતાની કોલમમાં (‘ગયા માસની વાર્તાઓ’ની) મુક્ત કલમે પ્રશંસા કરેલી. સમીક્ષાના આધારે અમે બંને એકબીજાને આશા બંધાવતા : આખતે ‘આરામ’નો ‘સંદેશ સુવર્ણચંદ્રક’ તમને જ મળશે.... એ દિવસોમાં આવી કામનાઓ પ્રતીક્ષાના બંધ દરવાજે જઈને ટકોરા મારી આવતી. નસીબ કોને કહે છે ? દરવાજો ભિડાઈ ગયો. પીતાંબરભાઈ ઉમંગ-ઉમળકા અહીં મૂકીને, ‘આરામ’ સાથે જ કાળદેવતાના સાન્નિધ્યમાં જતા રહ્યા. ચંદ્રક ચંદ્રકને ઠેકાણે ! ધીમે ધીમે કેસર, આ બધાં સામયિકોને કાળનાં જડબાંમાં ઓરાઈ જતાં જોયાં. એ સામયિકો માટે નાકનાં ટેરવાં ચડાવીને ફરતાં આપણા ટોચસ્થ સમીક્ષકો-વિવેચકોને મન ભલે નગણ્ય, પરંતુ એકવીસમી સદીના પ્રારંભે ઉત્કૃષ્ટ સર્જકની ઓળખ ઊભી કરનાર વાર્તાકાર માટે પ્રથમ ઝાંપો તો આ સામયિકે જ ખોલ્યો હતો.

મારા પત્રો એમને રાજી રાખે. અડપ ચડે એટલે લખું. રૂબરૂ મળવા જાઉં ત્યારે રાજેન્દ્ર – વિજય કહેવાના : તમારા પત્રો બાપુજીને તો ઠીક, અમનેયે મજો કરાવે. તમારો કાગળ વાંચી ભાર્યે કોળ્યમાં આવી જાય. હું નાનાભાઈ વિશે, કેસર, તારા સૂચિત સંપાદન માટે લખું છું જાણી, મેં લખેલા પત્રોમાંથી બેની ઝેરોક્સ મારા હાથમાં મૂકી. કહે : ખપમાં આવે એમ લાગે તો...

એક પત્રમાં લખેલું :

એક જણ ચિરકાળ મારામાં વસે
જે સદા મારા વતી બમણું શ્વસે

બીજો પત્ર નમૂના-દાખલ. ધોળા કાગળ પર કાળા અક્ષરની વનરાજિ... આખો પત્ર ગીતની ભાંતિ ઊભી કરવાનો ખેલ પણ રચે છે. વાંચ –

તારીખ ઓક્ટોબરની પચ્ચીશમી, વર્ષ બે હજાર આઠમું

પ્રિય હે નાનાભાઈ,

કદીક પત્ર લખો તો બોલો, જાશે ટાંક ઘસાઈ ?

દિવાળીનું પર્વ અને આ ફટાકડાનું તોફાન

ભલે ફૂટતા, ધરવ કરી લ્યો, ગાંઠે નહીં બે કાન !

મને યાદ કરીને મારો મિત્રો સંગ ઠહાકા

અમે મળી ના ઝટ શકીએ, છે ભાગ્ય એટલાં વાંકાં

ફોન કરું તો તત્ક્ષણ મારા ચડી જાય છે નળ
 તમને શું ? તે તમે વહાવો હાસ્ય નર્યુ ખળખળ
 આ ઘર તમને આદરપૂર્વક એમ કરે છે યાદ
 જેવો વરસ્યો હેત-નીતરતો ઓણુકો વરસાદ
 પુત્ર-પુત્રવધૂ ને સૌ બાળકને ભર્યાભર્યા આશિષ
 સંભારો, ના સંભારો પણ કદી ન કરીએ રીસ
 ચાલુ પેને જાય ટપકતું કવિતા જેવું કાંક
 કવિ ગુડાણા છીએ તો કે'જો કોણ કાઢશે વાંક ?
 bey bey
 ઓ નાનાભાઈ

(બહુ) માસ્તર,
 - મનોહર

બસ, મજા લૂંટવા-લૂંટાવવાની પત્રમાં રોકડીરણક, ખણખણતી તરકીબો, બીજું કશું નહીં. 'જ્ઞાનગુમાનની ગાંસડી' કાંધે ઊંચકી ફરનારા તે અમે નહીં, આ સંસારે અન્ય છે.

નાનાભાઈની કમાણી આછી પણ નથી ને ઓછી પણ નથી. એમની કલમમાં સત્ત્વ અને સાતત્ય જળવાઈ રહ્યાં છે. ફૂલછાબ, સંદેશ, ટાઈમ્સ (ગુજરાતી), દિવ્ય ભાસ્કર જેવાં અનેક દૈનિકોની સાપ્તાહિક પૂર્તિઓમાં, 'ગામાયણ', 'અલખનો ઓટલો', 'ધકેલ પંચા દોઢસો', 'ઇતિહાસનું ઊજળું પાનું', 'તોરણ' જેવા સ્તંભો દ્વારા ગ્રામજગતની સમસ્યાઓ તથા સત્યકથાઓ આળેખીને લાખખો વાચકોની તુષ્ણા છીપાવી જાણી છે, વધારીયે જાણી છે. હું એવા વાચનરસિયાઓને ઓળખું છું જેમણે એ કથાઓનાં કટિંગ ફાઈલમાં સાચવી રાખ્યાં હોય !

'સવિતા' વાર્તામાસિકના બે સુવર્ણચંદ્રક, જૈન મિત્રમંડળ કાંદિવલી-મુંબઈ આયોજિત વાર્તાસ્પર્ધામાં 'હાલો, 'જા'ની ખાંભી'એને પ્રથમ પારિતોષિક, 'અખંડ આનંદ'માં પ્રથમ તેમજ 'સંસ્કાર એવોર્ડ', 'ઇતિહાસનું ઊજળું પાનું' તથા 'ખાંભી' નવલકથાને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં બે પારિતોષિક ઉપરાંત સૌમાં શિરમોર તે ૧૯૯૯માં ગુજરાત સરકારે રૂપિયા એક લાખનો 'નરસિંહ મહેતા' પુરસ્કાર આપીને આ તળના સર્જકનું ગૌરવ કરી જાણ્યું. હમણાં છેલ્લે, બે હજાર અગિયારમાં 'વિદ્યાગુરુ રતિલાલ બોરીસાગર સાંસ્કૃતિક પ્રતિષ્ઠાન તરફથી 'દર્શક સાહિત્ય સન્માન' તેમને પ્રાપ્ત થયું.

સન્માન માટે આ સર્જકે કદી દોટ નથી મૂકી. નિર્ણાયકો કે પદધારકોની પગચાંપી નથી કરી. આટલું મેળવ્યા છતાં નાનાભાઈ નાનાભાઈ રહી શક્યા છે. મોટાઈ એનાં પગરખાં પહેરે

તો મોટાઈને જ પગમાં ડંખ પડે !

આર્થિક કારણવશ નાનાભાઈએ અખબારોના ઉંબરે પગ મેલ્યા હશે, કદાચ, છતાં તેમની પાસેથી ધક્કો, મેચ, પોટકું, ફોતરાં, કાટલું, રમત, 'ણ'ની ખાંભી, ડામ, આડાં લાકડાં, છટકું, તડકો કે લોટરી જેવી પરચીશોક અનવદ્ય - અનોખી - નખશિખ સુંદર વાર્તાઓ મળી છે, એ દષ્ટિએ નાનાભાઈ મેઘાણી - પન્નાલાલ - મડિયાની પંગતમાં સહજપણે બેસી શકે એમ છે. વાટકીવે'વારના આ જુગમાં પણ, રજનીકુમાર પંડ્યા, દિલીપ રાણપુરા, રતિલાલ બોરીસાગર, રાધેશ્યામ શર્મા, બાબુ દાવલપુરા, કિરીટ દૂધાત સમા સર્જક-વિવેચકોએ તેમનાં સર્જનને ઉરના ઉમળકે ખોંપ્યું છે. તેમ છતાં, મારા જેવા તેમના મિત્રોની કાયમ ફરિયાદ રહી છે કે તેમણે વાર્તા તરફ વાંસો ફેરવીને અમને કોચવ્યા છે...

સમાજના દંભ અને પોકળતાઓએ એમને વલોવ્યા છે ત્યારે તેમની કલમમાંથી સડેડાટ કટાક્ષિકાઓ વહી છે તો એ બધાંની વચ્ચેથી પસાર થતી આછી તેજરેખાએ એમને 'ખાંભી' જેવી અદ્ભુત જાનપદી નવલકથા લખવા પ્રેર્યાં છે. મજા જ એમાં છે, જીવનનો જેમાં સંસ્પર્શ નથી, તેને માટે તેમણે ભાગ્યે જ શબ્દને ડાઘ પડવા દીધો છે. ડાઘ : સ્વયંના જીવનને પણ નહીં. એટલે કેસર, વેઠવુંયે પડે. વેઠી જાણ્યું.

આ નર્વુ ઘૂંટેલું-ઘૂંટાયેલું, જે તેમની ટાંકમાંથી ટપક્યું તે અમૃતમય બની ગયું. ટેવવશ લખાયુંયે હશે, તે ભૂલવા માટે. નાનાભાઈ પણ આ વાતે અજાણ ન હોય.

જીવતરની, આ સિવાયની કમાણીની એક નાનકડી વાત મૂકું :

હમણાં, બબ્બે વખત રાજકોટમાં તેમને હોસ્પિટલાઈઝ કરવા પડ્યા. કાળને અંગૂઠો બતાવીને ફરી પાછા સાવરકુંડલા. રાજુ-વિજયને ફોન કરું તો રાજકોટ આવવાની ચોખ્ખીચટ ના ભણે : પોતીકાને ભાળીને બાપુજી ખૂબ લાગણીશીલ થઈ જાય છે, એટલે કુંડલા જ આવજ્યો :

અમે ગયાં. ભાળીને ચલેરા પર જાણે પાનખરને કૂંપળ ફૂટી. રાજુ કહે : કાકા, તમે તો સમયે ડોંકારો દીધો. બાપુજી ગઈ સાંજે ભાર્યે કોળ્યમાં હતા. આભે વાદળાંનો ગોરંભો જોઈને કે' કે, મનુભાઈનાં જુલ્ફાં ઊડે છે... અદલ... રૂના પોલ જાણે : અમે જોયું કે વારા આંખને બારણે આવીને બેઠી છે. લીલા માટે મા-જણી બેન જેવું હેત. તેની પાસે બચકીની ગાંઠ આપોઆપ છૂટી ગઈ અને ઝોંકાર અજવાળાં : બેન... શું કરવું ? : થોડી વાર અટક્યા. પુત્રવધૂઓ - સૌ. પ્રકાશ તથા સૌ. ઉમા તરફ આંખ ઠેરવીને મંદ-ધીમા સ્વરે બોલ્યા : સગી જનેતા જેવી બેયની સાચવણ... વિચારું છું કે ઉપરવાળો મારા તપ વિશેની ચબરખી મારા ઘરમાં મૂકી ગયો હશે ને આ બેયને હાથે ચડી હશે... ધરપત છે. કોઈ રાવ-ફરિયાદ નથી. નથી કોઈ ઓછપ-અધૂરપ. રાજુ-વિજય સેવા કરે... પણ આ તો... : સસરાને મામા કહી સંબોધતી આ પુત્રવધૂઓનાં વખાણ માટે વાક્ય પૂરું ગોઠવાતું નહીં હોય કે કંઈ રૂંધાયો હશે, પરંતુ એ અધૂરા

વાક્યમાં પૂરેપૂરું હૈયું નિયોવાયું હતું. સદ્ગત ચંપાબહેનની દશે આંગળીઓ, ઉપરથી આ વહુઓનાં દુઃખણાં લેતી હશે.

તેમની એક જાનપદી નવલનું નામ છે : 'વંકી ધરા, વંકાં વહેણ'. વંકી ધરાના આ સાચક જણનું આયખુંયે વાંકા વહેણમાંથી સતત વહેતું રહ્યું છે. એનાં નીતર્યાં નીરે મારા જેવા અસંખ્ય ભાઈભેરુની, સગાંસાંઈની, પ્રજ્ઞાવાનથી માંડી અધકચરું ભણીને નિશાળમાંથી ઊઠી ગયેલા ગ્રામીણ વાચકની તરસી આંતરડીને ટાઢક આપી છે.

સર્જક નાનાભાઈ અને વ્યક્તિ નાનાભાઈ – એ બેમાંથી કોણ ચડિયાતું ? : એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સમતોલન સાચવવું અઘરું જ નહીં, અશક્ય છે મારા માટે. એટલે, કેસર, અલમ્.

૮ જૂન ૨૦૧૧ / બુધ

બળવંત પારેખ સેન્ટર ફોર જનરલ સિમેન્ટિક્સ એન્ડ અધર હ્યુમન સાયન્સિસ, વડોદરા, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના સંયુક્ત ઉપક્રમે કોર્ડિબ્સ્કીની ભાષાવિચારણા અને એના પર આધારિત સાહિત્યવિચારણાનો ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યમાં પૂરો સંયોગ થાય એ આશયે તા. ૨૫-૧૧-૨૦૧૨ રવિવારના રોજ સવારે ૮.૩૦થી ૫.૩૦ સુધી એકદિવસીય પરિસંવાદ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ, ગોવર્ધન ભવન સ્થળે યોજાયો હતો. ત્રણ સંસ્થાના વાહકોમાંથી શ્રી હર્ષદ ત્રિવેદી (ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, મહામાત્ર) ઉપસ્થિત રહી શક્યા ન હતા. શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલે (ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, મહામંત્રી) પરિસંવાદમાં સહુને આવકારી, અભિવાદન કર્યું હતું. ત્યાર બાદ બળવંત પારેખ સેન્ટર ફોર સિમેન્ટિક્સના નિયામક શ્રી પ્રફુલ્લ કારે બળવંત પારેખ સેન્ટરની સ્થાપના વિશે માહિતી આપી પરિસંવાદની ભૂમિકા બાંધી હતી. તેમણે કહ્યું કે, સિમેન્ટિક્સ અર્થનો અભ્યાસ કરે છે. પ્રત્યાયન માટે એ જરૂરી છે. કોર્ડિબ્સ્કીના આ અંગેના વિચારોનું તેમણે સમર્થન કર્યું હતું. કોર્ડિબ્સ્કીએ વિશ્વયુદ્ધના વિધ્વંસને જોયો હતો. તેમને થયું કે વિધ્વંસ દૂર ન કરી શકાય પણ એનું સંકોચન જરૂર કરી શકાય. મનુષ્યના મનુષ્ય સાથેના પ્રત્યાયન માટે અર્થવિજ્ઞાન જરૂરી બને છે. કોઈ મેસેજ સામા સુધી પહોંચવો જોઈએ. અર્થવિજ્ઞાન સંવાદિતા સાધવામાં ઉપયોગી છે. મનુષ્ય વર્તમાન, ભૂતકાળ અને ભવિષ્ય સાથે ભાષાસાહિત્ય દ્વારા સંકળાય છે. સારું શીખી શકાય, ખોટું છોડી શકાય અને જીવન સારી રીતે જીવી શકાય તે માટે અર્થવિજ્ઞાન ઉપયોગી છે. જીવન સરળ બને એવા પ્રત્યાયન માટે અર્થવિજ્ઞાન જરૂરી છે. કોર્ડિબ્સ્કીના આવા વિચારોનો પ્રભાવ શ્રી બળવંત પારેખ ઉપર પડ્યો અને તેમણે જનરલ સિમેન્ટિક્સ એન્ડ હ્યુમન સાયન્સિસની સ્થાપના કરી. તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ, સમાજશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર માટે સિમેન્ટિક એક પ્રકારની શિસ્ત ઊભી કરે છે. આનો પ્રસાર જરૂરી છે. આજના યુવાનો આવા વિચારોમાં રસ લે છે એવો આ સેન્ટરનો અનુભવ છે એમ શ્રી પ્રફુલ્લ કારે દર્શાવ્યું હતું.

શ્રી પ્રફુલ્લ કારના વક્તવ્ય બાદ શ્રી દેવકુમાર ત્રિવેદીએ તેમના અભિભાષણમાં સ્થાપી આપ્યું કે મનુષ્ય અન્ય પ્રાણીઓ કરતાં ભાષાને કારણે ઉત્તમ કેવી રીતે બને છે. તેમણે વક્તવ્યનો આરંભ શબ્દોપનિષદથી કરીને ભાષાનો મહિમા કર્યો હતો. “ચાંમ ઉત્તમમ્ નર શબ્દેન, શિવમ્ શુભમ્ શિષ્ટ શબ્દેન, સત્યમ્ શોભિતમ્ શબ્દેન, શાસ્ત્ર શબ્દેન, શસ્ત્ર શબ્દેન, યુદ્ધ શબ્દેન, બુદ્ધ શબ્દેન, શ્રીમયી શાન્ત શબ્દેન, શરણ્યેન શબ્દાય.” તેમણે કહ્યું કે ભારતની ભાષાઓમાં ગુજરાતી સર્વપ્રથમ ભાષા છે જેમાં “જનરલ સિમેન્ટિક્સ : આઉટલાઇન” જેવાં પુસ્તકોનો અનુવાદ થાય છે.

મનુષ્યજીવનમાં ભાષાને કેન્દ્રસ્થાને મૂકી આપી તેમણે કોર્ડિબ્સ્કીના વિચારો દર્શાવ્યા હતા. ૧૮૭૯માં પોલેન્ડમાં સમૃદ્ધ કુટુંબમાં જન્મેલા એકાધિક ભાષાઓ જાણનારા કેમિકલ એન્જિનિયર કોર્ડિબ્સ્કી યુદ્ધમાં લડવા ગયા અને માનવસંહાર જોઈને કંપી ગયા. પોતાનાથી ઉપર ઊઠીને સારા-નરસાની જાણ માણસને થાય છે છતાં વિધ્વંસ કેમ થયા કરે છે એવો પ્રશ્ન તેમને થાય છે. તેઓ ઘણું વાંચે છે, વિચારે છે અને પુસ્તકો લખે છે. જીવનના પ્રશ્નોના સરળ જવાબો મળે છે પણ જીવન એટલું સરળ નથી. એણે તુલામાં ઊભા રહીને મત્સ્યવેધ કરવાનો છે. સમતુલા, એકાગ્રતા સમન્વિત થાય, મન-શરીર એક થાય તો મત્સ્યવેધ થઈ શકે. કોર્ડિબ્સ્કીનો ભાષાભિગમ વૈજ્ઞાનિક છે. તેમના મતે બાહ્ય જગત ઘણા અંશો-અણુ-પરમાણુમાં વહેંચાયેલું છે. બાહ્યજગતમાં પદાર્થો છે જ નહીં, શક્તિ જ છે. ૭૩ ટકા ડાર્ક એનર્જી અને ૨૩ ટકા ડાર્ક મેટલ અને બે કે ત્રણ ટકા જ નક્કર પદાર્થ છે. બીજું જગત તે ચેતાતંત્ર. ચેતાનામીમાંસા કોર્ડિબ્સ્કીએ સમજાવી. ભાષા બહુઅર્થી છે. એક જ શબ્દની જુદી જુદી વ્યક્તિઓ માટે જુદા જુદા અર્થ હોય છે. આથી વ્યવહારમાં ભાષાનો દુરુપયોગ થતો જોવા મળે છે. કોર્ડિબ્સ્કીએ પ્લેટો અને એરિસ્ટોટલની વિચારણા દર્શાવીને કહ્યું કે જગત પ્રવાહશીલ છે. કોઈ પણ વસ્તુ એની એ રહેતી નથી. દરેક વસ્તુનો સંદર્ભ હોય છે. વ્યવહારમાં આપણે પોતાનાં ધારાધોરણો મુજબ અભિપ્રાયો આપીએ છીએ જેમાં દોષ કે ગુણનું આરોપણ થયું હોય છે. ભાષા વાસ્તવને વ્યક્ત કરવા અપૂરતું સાધન છે પણ ભાષા સમયબંધન કરે છે. ભૂતકાળ, વર્તમાનકાળ અને ભવિષ્યને બાંધે છે. કોર્ડિબ્સ્કીએ એને ‘Time binding’ તરીકે ઓળખાવી છે. એક પેઢીએ પ્રાપ્ત કરેલું આગળ ચાલે છે. મનુષ્યનું દૈષ્ટિબિંદુ બદલાય અને માનવવર્તનમાં સમજણ વધે તે માટે કોર્ડિબ્સ્કીની ભાષાવિચારણા મહત્વની છે. આમ શ્રી દેવકુમારે કોર્ડિબ્સ્કીની ભાષાવિચારણાનો અનેક દૃષ્ટાંતો આપી, મુદ્દાઓ સ્પષ્ટ કરીને પરિચય કરાવ્યો. આમ સંસ્કૃત શબ્દોપનિષદથી વક્તવ્યનો આરંભ કરી ‘ઈશાવાસ્ય’ના “હિરણ્યમયેન પાત્રેણ” સાથે શબ્દનિર્મિત પાત્રેણ તથ્યસ્ય...ને જોડી આપી વિષયનું નિરાવરણ દર્શન કરાવ્યું.

બીજી બેઠકમાં સિતાંશુ યશશ્ચંદ્રએ કોર્ડિબ્સ્કીનો નોન-એરિસ્ટોટલ તત્ત્વાભિગમ અને શબ્દજગત તથા બાહ્યજગતનો તફાવત ટૂંકમાં દર્શાવી બેઠકનો આરંભ કર્યો હતો. આ બેઠકના પ્રથમ વક્તા હેમંત દવેએ કોર્ડિબ્સ્કીના તત્ત્વાભિગમના નોન-એરિસ્ટોટલના સંદર્ભમાં વિસ્તૃત ચર્ચા કરી હતી. હેમંત દવેના જણાવ્યા મુજબ કોર્ડિબ્સ્કી પોતાના સમયના પ્રવાહોથી પૂરેપૂરા જ્ઞાત હતા. એમની દૈષ્ટિએ ભાષાપ્રયોગથી વ્યવહારમાં ઘણી મુશ્કેલી ઊભી થાય છે, પણ એને નિવારી શકાય છે. આ અભિગમ એરિસ્ટોટલમાં નથી. બે વિશ્વયુદ્ધોને કારણે જે કટોકટી ઊભી થઈ અને જે જુદી જુદી વિચારધારાઓ ચાલી એમાં કોર્ડિબ્સ્કીની ભાષાકેન્દ્રી વિચારણામાં એનો ઉકેલ રહેલો એમ શ્રી હેમંત દવેએ જણાવ્યું. ભાષા

બહુ-અર્થવાળી છે અને જુદા જુદા સંદર્ભમાં શબ્દના જુદા જુદા અર્થ થતા હોય તો મુશ્કેલી ઊભી થાય એમ કોર્ડિબ્સ્કી માને છે. એરિસ્ટોટલની ભાષાવિચારણા સહેજ જુદી છે છતાં કોર્ડિબ્સ્કીની વિચારણા સાથે સામ્ય પણ ધરાવે છે. “નકશો એ પ્રદેશ નથી” એ કોર્ડિબ્સ્કીનો વિચાર એરિસ્ટોટલની વિચારણા સાથે સામ્ય ધરાવે છે. એરિસ્ટોટલના મતે વિચારોનું જગત બીજું છે. દરેક વસ્તુમાં ‘સત્ત્વ’ છે એનું મનુષ્ય ભાષામાં અનુકરણ કરે છે. દરેક વસ્તુમાં જાતિ અભિન્ન છે. આકૃતિ અને સત્ત્વ અવિનાભાવે જોડાયેલાં છે એમ એરિસ્ટોટલ કહે છે. કોર્ડિબ્સ્કી પણ કન્ટેન્ટ અને ફોર્મને ભાષાની મદદથી જુદા પાડે છે. આમ બંનેની વિચારણા પાસે પાસે આવે છે. એરિસ્ટોટલ શ્રેણીઓ નક્કી કરી છે. કોર્ડિબ્સ્કી એક જ વસ્તુને અનેક શ્રેણીમાં મૂકી આપે છે. તેઓ ઇન્દ્રિયોની મર્યાદા જાણે છે. એરિસ્ટોટલ ઇન્દ્રિયોની મર્યાદાથી સભાન નથી. કોર્ડિબ્સ્કીના મતે ઇન્દ્રિયોની મર્યાદા સમજીએ તો સંઘર્ષ અટકે. ભાષા એમાં મદદ કરી શકે. આપણે ભાષાને કારણે જગતને અમુક રીતે જોઈએ છીએ તે વાત એરિસ્ટોટલમાં નથી. કોર્ડિબ્સ્કી એક વસ્તુનું અનેક રીતે વિભાગીકરણ સ્વીકારે છે. આથી સંઘર્ષ ઓછો કરી શકાય એમ તેઓ માને છે. એમણે જુદી જુદી વિદ્યાશાખાઓને સ્વીકારી છે, સતત પરિવર્તનશીલતાની વાત કરી છે. કોર્ડિબ્સ્કી માને છે કે બધું પરિવર્તનશીલ છે. કોર્ડિબ્સ્કી હકીકત અને અનુમાનો વચ્ચે ભેદ કરવાનું કહે છે. પૂર્વધારણામાં પરિવર્તનને અવકાશ છે. “વસ્તુને સમગ્રતામાં જોવી” એમ એરિસ્ટોટલ અને કોર્ડિબ્સ્કી બંને માને છે. વિજ્ઞાનની અભિધારણા પણ બંને સ્વીકારે છે. આમ અનેક દૃષ્ટાંતો આપી શ્રી હેમંત દવેએ એરિસ્ટોટલના સંદર્ભમાં કોર્ડિબ્સ્કીનો તત્વાભિગમ સ્પષ્ટ કર્યો હતો.

આ બેઠકના અન્ય વક્તા શ્રી શિરીષ પંચાલ આવી શક્યા ન હોવાને કારણે શ્રી સિતાંશુ યશશ્વંદ્રએ “કોર્ડિબ્સ્કીની ‘નકશો’ અને ‘પ્રદેશ’ની વિભાવના” વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું. કોર્ડિબ્સ્કીએ નકશાની મર્યાદા દર્શાવી અને પ્રદેશનો મહિમા કર્યો. નકશો અને પ્રદેશની વાત તેમણે ભાષાના સંદર્ભમાં તપાસી. નકશો અને પ્રદેશ ઉપરાંત બીજું કોઈ ઘટક છે કે કેમ એવો પ્રશ્ન કરી તેમણે ભર્તૃહરિએ કરેલી ‘ત્રિક્’ની વાતનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો અને વસ્તુનો પ્રકાશ, ચિત્તનો પ્રકાશ અને શબ્દનો પ્રકાશના ભેદ દર્શાવ્યા હતા. યુરોપની ઐતિહાસિક પાર્શ્વભૂ પર સતત બદલાતા જતા નકશાની વિભાવના સ્પષ્ટ કરીને કહ્યું કે આપણા દોરાતા નકશાથી બીજાના દોરાયેલા નકશા પણ જોવા પડે. પ્રવેશ, સમાવેશ અને પરિવર્તન સાથે વ્યાપન પણ ભાષાસંદર્ભમાં જોવું જોઈએ કેમકે બાહ્ય જગત અને ભાષા વચ્ચે સંપૂર્ણ તાદાત્મ્ય શક્ય નથી. વક્તવ્યને અંતે તેમણે માર્મિક રીતે કહ્યું કે, “આપણે માત્ર બિસ્કિટ નથી ખાતા, ભાષા પણ ખાઈએ છીએ.”

ત્રીજી બેઠકના આરંભે ડૉ. ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ વિષયપ્રવેશ કરાવ્યા બાદ શ્રી રમણ સોનીએ કોર્ડિબ્સ્કીની પ્રત્યાયન વિભાવના વિશે છણાવટ કરી હતી. તેમણે કહ્યું કે આ બાહ્યજગત અને આંતરજગત વચ્ચેનો સંબંધ મનુષ્ય ભાષા દ્વારા બાંધે છે. અભિવ્યક્તિ અને સંક્રાન્તિનો

સામનો મનુષ્ય આરંભથી જ કરતો આવ્યો છે. સાહિત્યકાર અને વાચક એ પ્રત્યાયનના બે છેડા છે અને શબ્દસંકેતના છેડાઓ ખુલ્લા છે. આનો લાભ પણ છે અને ગેરલાભ પણ. ભાષિક પ્રત્યાયનો વસ્તુજગતની ઓળખાણ કરાવે છે એટલું જ નહીં. સંદર્ભો પણ સંચારિત થતા રહે છે. સંકેતરચના મનુષ્યની મોટી શક્તિ છે, તેનું પ્રત્યાયન થાય છે. પોતાની સાથેનું સંક્રમણ અને અન્ય સાથેનું સંક્રમણ એમ પ્રત્યાયન બે સ્તરે થાય છે. સમયનિબંધનને કારણે વર્તમાનની વાત બીજી પેઢીને આપી શકાય છે આથી એનો વિસ્તાર થાય છે. પ્રત્યાયન માટે સંકેતોની રચના ખોલવી પડે છે. સંદર્ભને કારણે ભાષાની સંદિગ્ધતા નિવારી શકાય. સાહિત્યકાર ગદ્યા થઈ ગયેલા શબ્દપ્રતીકોને પ્રવાહિત કરે છે. ભાષાનું ગ્રહણ કલ્પનાથી કરી શકાય છે. ભાષા પૂરેપૂરી અપરિવર્તનશીલ નથી. એમાં પરિવર્તનની શક્યતા રહેલી છે. આમ શ્રી રમણ સોનીએ કોર્ડિબ્સ્કીની પ્રત્યાયનવિભાવના અનેક ઉદાહરણોથી વિશદ કરીને આ સંદર્ભે અંતે તેમણે કહ્યું, “હું બારણું છું કે અરીસો છું ? મને લાગે છે કે હું અરીસો છું.”

ત્રીજી બેઠકના બીજા વક્તા શ્રી રાજેશ પંડ્યાની અનુપસ્થિતિને કારણે “કોર્ડિબ્સ્કીની સાહિત્યવિચારણા” વિષય અંગે શ્રી ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ તેમનું વક્તવ્ય રજૂ કર્યું હતું. તેમણે કહ્યું કે ભાષાનું પાસું નિષ્ક્રિય છે. જે બની ગયું તેને આપણે ભાષામાં મૂકીએ છીએ એવી વિચારણા સાહિત્યસર્જકો અને વિવેચકોમાં ચાલતી હતી. તેઓ ભાષાના માધ્યમને નિષ્ક્રિય માનતા હતા. અન્ય કલાઓની પ્રભાવક બનવાની જે તાકાત છે તે સાહિત્યમાં નથી, પણ પ્રતીકવાદી કવિઓએ ભાષાને સક્રિય માધ્યમ તરીકે સ્વીકારી. તેમણે ભાષાની મર્યાદાને, સીમિતતાને ઓળંગી જવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આનું વ્યાકરણ કોર્ડિબ્સ્કીમાં જોવા મળે છે. જગત સમયમાંથી પસાર થાય છે તેની અને ભાષાની સીમિતતાની નોંધ તેણે લીધી. ભાષા સમયને બાંધનારું તત્ત્વ છે. કોઈ પણ મનુષ્ય પાસે એના પૂર્વેના સમયનું આકલન થયું હોય છે. એક કવિ કાગળ પર શબ્દ પાડે છે ત્યારે તેની પાછળ આગળના કવિઓનું ઋણ હોય છે. કવિના લખાણ પાછળ સાહિત્યની એક પરંપરા કામ કરતી હોય છે, જેમકે સિતાંશુ યશશ્ચંદ્રએ તેમના ‘જટાયુ’ કાવ્યમાં પરંપરાને પોતાની રીતે કેવી ખેંચી આણી છે તે જોઈ શકાય છે. કોર્ડિબ્સ્કીએ ભાષાના બે સ્તરો દર્શાવ્યા. બહારનો અનુભવ અને અંદરનો અનુભવ જુદા છે. વસ્તુ નહીં પણ વસ્તુનું સારગ્રહણ થાય છે. ભાષાનો એક સ્તર નોનવર્બલ છે તે વર્બલ બને છે. જગત સતત અપૂર્વ છે તેને પરિચિત ભાષામાં મૂકવાનું છે. નિકટતમ અંગત અનુભવ સમાજની ભાષામાં મૂકવાનો છે. ભાષાના સીમિત માધ્યમ દ્વારા અન્ય સાથે સંવાદ કરતાં સાવધ રહેવું જોઈએ. વસ્તુગત પરિમાણ ક્યારેય મળતું નથી એમ શ્રી ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાનું માનવું છે. બહારનું આકલિત કરેલું જગત ભાષા દ્વારા વ્યક્ત થાય છે. આ સીમિતતાને સમજીને ચાલીએ તો વ્યવહાર દૂષિત ન થાય. ઇન્દ્રિય મારફત થતો અનુભવ સીમિત છે પણ સાહિત્યકારનો અનુભવ તો કાલ્પનિક જ છે. અભિનવગુપ્ત કહે છે તે પ્રમાણે કાવ્યકલામાં બહારનું જગત

તો આધારરૂપ જ હોય છે, આંતરિક અનુભવ જ મહત્ત્વનો છે. આપણી પાસે અતંત્ર રીતે આવતો અનુભવ વ્યવસ્થિત કરવો પડે, અનુભવની પસંદગી કરવી પડે. વ્યવહારમાંથી આવતો અજસ્ર અનુભવ સાહિત્યમાં એડિટ થઈને આવે છે. ભાષાની સીમિતતા તોડવા સાહિત્યકાર પ્રતીક, વ્યંજના જેવાં ઉપકરણોનો ઉપયોગ કરે છે. તેમના મતે પૂર્વનું અર્થઘટનતંત્ર અપૂર્વ છે. કોર્જિબ્સ્કીએ અર્થઘટનશાસ્ત્ર સાથે મનુષ્યકલ્યાણને સાંકળ્યું છે. ઉત્તમ સાહિત્યમાં સચ્ચિદાનંદની વાત કહી છે. ડૉ. ટોપીવાળાના મતે સાહિત્ય સાક્ષીભાસ્ય છે, વૃત્તિભાસ્ય નથી. વ્યવહારના અનુભવો વૃત્તિભાસ્ય છે. કોર્જિબ્સ્કી જે ઈચ્છે છે તે સાહિત્ય પોતાની આગવી રીતે કરે છે એવું મર્મઘટન કરી શ્રી ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ કોર્જિબ્સ્કીના અર્થઘટન વિચારને પૂર્વના કાવ્યશાસ્ત્ર સાથે મૂકીને વિષયને સ્ફુટ કરી આપ્યો હતો.

બેઠક-૪માં હેમંત દવેની અનુદિત નોંધપોથી “વ્યાપક અન્વયશાસ્ત્ર : એક રૂપરેખા”ના સંદર્ભમાં અને વક્તાઓના વક્તવ્યના અનુસંધાનમાં ચર્ચા કરી હતી. શ્રી સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર, શ્રી હેમંત દવે, શ્રી દેવકુમાર ત્રિવેદી, શ્રી રમણ સોની, શ્રી ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ શ્રોતાઓના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપીને પરિસંવાદને વિશદ અને રસપ્રદ બનાવ્યો હતો.

કવિતાનો આનંદ મળવો બાકી છે | મણિલાલ હ. પટેલ

[ધરતીનાં વચન (કવિતા) : કાનજી પટેલ, પ્રકાશક : પૂર્વ પ્રકાશન, વડોદરા-૩૮૨૦, પ્ર. આ. ૨૦૧૨, પૃ. ૧૦+૮૬, મૂલ્ય રૂ. ૧૦૦/-]

‘જનપદ’ (૧૯૮૧), ‘ડુંગરદેવ’ (૨૦૦૬) પછીનો, કાનજી પટેલનો આ ત્રીજો કાવ્યસંચય ‘ધરતીનાં વચન’ પણ એમની તળપદ જનચેતના સાથે, આરણ્યકોની અસલ ભૂતલ સાથે જોડાયેલી, જીવ અને જીવનચેતનાને સોંસરી તાકે છે. અહીં માટી માતા છે ને પથ્થર દેવ છે તો ડુંગર પૂર્વજ છે – પાણી પ્રાણ અને તેજતિમિર જીવ-જીવનની ગતિ છે, મતિ છે આ કવિની પણ એમાં સમ્મતિ છે. ધરતી, પ્રકૃતિ સાથે આકાશને સંબોધે છે. મૂળનાં લોકોની અરે એ અસલ કાળની રસમ બની ગયેલી રીતિઓની વાતો આ કવિતાનો મૂળાધાર છે. પૃથ્વી અને પૂર્વજ વતી કવિ વીતેલી કથાનાં કથન કરે છે ને વર્તમાનની વ્યથાવેદનાની વાત માંડે છે. વનવાસીના વનવગડા પડાવી લેવાની રાજ્યની પેરવીઓથી વ્યથિત તળનો મલક અને માણસ વ્યગ્ર થયાં છે – એની કવિતા ગુજરાતીમાં કાનજી દ્વારા પહેલવારકી થઈ રહી છે. જમીન – જંગલ ને જળ ઉપર આધુનિક સંસ્કૃતિનું વરવું ને વિકૃત આક્રમણ થયું છે... પ્રકૃતિ વેરાન અને ધરતી વિધવા શી ભાસે છે – ત્યારે અસલનો, તળનો, પ્રકૃતિનો પોકાર ઊઠ્યો છે એ બાપોકારની આ કવિતા છે. આ કવિતા કેવી છે ? – આવી કેમ છે—ની તપાસ કરવાનું પ્રારંભતાં પહેલાં કવિની ભૂમિકા સાંભળીએ :

“રોજ થાય છે કે આ ડુંગર હર્યોભર્યો હતો. જગત ડુંગરે આવતું ગયું ને ખાતું ગયું, ડુંગરાને ખૂટાડતું રહ્યું. બોડો કરી રહ્યું. નદી ગઈ, ઝાડ ગયાં, પથરા તૂટીને મોં ફાડી રહ્યા. જગત તળેટીમાં ઢગલો વળી રાડ નાખે છે – આ ડુંગર અમારો છે, એને અમે લીલો કરીશું.”

“નદી મારી મા છે, આ ઝાડ મારો બાપ છે. અમારા પૂર્વજો પાણી થઈને ઝાડ થઈને ફૂટ્યા છે.

અમે અહીં જીવીશું ને મરીશું... અમે કુદરતના કાનૂનથી ચાલીએ. તમે માણસના કાનૂનથી ચાલો. આપણા મારગ જુદા છે.”

(તેજગઢની વાટે : પૃ. ૨૪-૨૫)

મૂળ વાત છે વનવાસીની પોતાની અસલ સંસ્કૃતિ અને નિજી પરંપરાઓની. વિકાસને નામે પૃથ્વીની લાજ લૂંટનારી આ દુઃશાશનીય રાજનીતિએ કાળો કેર વર્તાવ્યો.

છે. આદિવાસીઓનું જીવન પ્રકૃતિમય છે. જળ-જંગલ-જમીન પર આક્રમણ કરનારી, લોકશાહીને નામે સંવર્ધિત થતી જતી અને અસલને ભરખી જવા બેઠેલી આજની યંત્રસંસ્કૃતિએ જીવન સાથે વિચારધારાઓને પણ પ્રદૂષિત કરી છે. કાનજીની કવિતા (વાર્તા પણ) આ વિપથગામી વલણો સામે અવાજ ઉઠાવે છે... એમાં આદિમજનોનો અવાજ છે. વનવાસીઓની પરંપરા અને વર્તમાન પીડાઓને કવિ એમની ભાષારીતિ અને એમના સંદર્ભોમાં આલેખે છે... આથી કદાચ, કેટલાકને અહીં દુર્બોધતાના તથા કાવ્યત્વના પણ પ્રશ્નો થયા છે, ને એમાં તથ્ય પણ છે...

આદિજનપરંપરાની દંતકથાઓ, લોકવાયકાઓ તથા એમનાં વિધિવિધાનોને વણી લેતી કાનજીની આ રચનાઓને પંચતત્ત્વોના સંદર્ભમાં પણ ઉકેલી જોવી પડે એમ છે. સંસ્કૃતિ-વિકાસના ક્રમને કવિ આ રીતે મૂકે છે. ‘પગદંડી’ (પૃ. ૨૧)

“ડુંગર મેલી / ખેતર ઝાલ્યાં / ખેતર છોડી / ગામ જમાવ્યાં /
ગામ વિખેરી / શહેર માંડ્યાં / કેડી દંડી વાટ / મારગ જળ મારગ -
આકાશ મારગ / મારગ પર મારગ / હા / બધો મારગ -
મનમારગ / પગદંડી નીકળી / તોફાની પવન થઈ જગ આખે -
ફરી વળી.”

કાનજી સમય/યુગસૂચક શબ્દો મૂકીને કથ્યને ચીંધી છૂટે છે - એટલે પછી ભાવકે સંદર્ભો મેળવીને મથવું પડે છે. અહીં અર્થ, વિલંબિત થઈને મળે છે. જીવનનો આદિમ ઉલ્લાસ કવિએ પ્રકૃતિપદાર્થ અને ક્રિયારૂપોથી રજૂ કર્યો છે. જોઈએ : ‘મૂંગો ભેગો મૂંગો’ (પૃ. ૨૨)

“લાખેણાં વરસોનો થાપ્યો ડુંગરો / ચોમાસે મોળે વાદળ ફર્યા /
પૂરણ પાણી પીધાં / ને પહાણાય બોલવા લાગ્યા / ઝાડ ઊડવા લાગ્યાં /
ઝરણાં ભેગા નાગ સરક્યા મેદાને / પંખી અલકમલક ઊડી ગયાં /
વાટ વાઘડાંથી ભરાઈ ગઈ / લોઢિયા તળેટી હળલાકડે ભરાઈ /
તળાઈ થઈ / જીવડાંને ખાવા જીવડાં મળ્યાં / તો કોઈને દાણા /
સૂવાના પહાણા જડ્યા / ખીણોમાં ગીત મંડાયાં / ટોચ રણકી ઊડી /
મલક ખલ્લાટા કરે / પવન ઠર્યો કે / વાદળ ઊભાં / મૂંગા ડુંગરે...”

આદિજનવારસદાર તથા વનસંસ્કૃતિ પોતાની હયાતીની જાહેરાત ગુમાનથી કરે છે : ‘છીએ’ (પૃ. ૬)

“અમે હજુ છીએ / અહીં જમીન પર છીએ / ધરતીના ગોળાથી -
અડથી ઉંમરનાં / અમે લીલા છાંયાનાં ઉછેરનારાં / પહેલ-
પરથમનાં / નામ પાડનારાં / પુરાણા મનને આંકનારાં /
ગળાને ઘૂંટનારાં / અમે હજી છીએ / એક એક કામે ઊગનારાં /
પાણી મરશે / ત્યારે મરશું...”

સંસ્કૃતિવિકસન દર્શાવતાં : ઉછેરનારાં - પાડનારાં - આંકનારાં - ઘૂંટનારાં - ઊગનારાં - આ ક્રિયાપદો યુગસ્થિતિ અને ગતિ પણ દર્શાવે છે.

જે મૂળ છે - અસલ છે - સહજ અને આનંદ સાથે પ્રાણ પૂરનારું છે તે બધું જ સાચવી લેવાની આરણ્યકોની જિદ્દ અહીં કવિની નિસબત થઈને પ્રગટે છે : દા. ત. 'આટલો કાનૂન' (પૃ. ૩૪) કાવ્યરચના વાંચો. મગરો (ડુંગરો), નદી, જંગલ, પાણી, ખનીજ, આંડ ને જોબન-ઠાઠ બધું ખાઈ જનારી આધુનિક સંસ્કૃતિ બલકે યંત્રણાને નહિ કબૂલતો તળ મલક પોતાના પ્રાકૃતિક કાનૂનને જ માને છે...! દેશ અને દુનિયામાં, અસલ અને નકલ વચ્ચે યુદ્ધ ચાલે છે. એની સામે આ વનવાસીઓ વતી બોલતો કવિ અરણ્યસંસ્કૃતિને જાળવી લેવા આહ્વાન કરે છે - 'નાચણિયો ચાળો' (પૃ. ૩૭) કાવ્યમાં ! આ નવી સંસ્કૃતિ તો ખાટલે પડી ખાનારાં રોગીઓની છે. હે અસલના ઉપાસક, તું ગીત ગાજે - મહાલજે - ગપૂલી રમજે - ઢોલકી વગાડજે ને 'છોકરાંને નાચણિયા ચાળે ચડાવજે.' આ પ્રકારની રચનાઓમાં દેશીઓના લયટુકડા છે, આરોહઅવરોહ છે. કાનજી તળ ભાષાના વિનિયોગ સાથે નાદને પણ કાને ધરે છે - આ નકરું ગદ્યાળુ અછાંદસ નથી એ મોટી વાત છે. ક્યારેક તો દેશી મંત્રતંત્રની લયાત્મક ભાષા પાસેથી કામ લીધું છે. દા.ત. 'બચવું છે ?' (પૃ. ૭૫) રચના વાંચો... અથવા 'અરજી' (પૃ. ૧૦) કાવ્ય મોટેથી બોલી જુઓ... આ કવિતા મૂળના ઉચ્ચારો સાથે બોલી-વાંચીને શ્રવણને પ્રસન્ન કરનારી બની છે. વળી અહીં પ્રકૃતિમાંથી જ મળી આવતી મોજમજાની ચીજવસ્તુઓની વાત પણ સ-રસ રજૂ થઈ છે. જીવનની મૂળ રગ સાથે કાનજીની નિસબત મળ્યા વિના આવી રચના ન જ થાય.

“ત્તાડ પાંદડું ગોળ વાયું કે પીહો / તુંબડાનો તંબૂરો / વાંસમાં પેઠી ડગળી -
ને વાંસળી / ગટલીની જીભ ઘસી કે પોહી / ઢોરશીંગનું વાજુ / વીરવણ
ઘાસનો મોરગૂંથ્યો / થાળી વગાડવાની / એમાં જ ખાવાનું /
આ તો જબરૂ જ કે ?”

તળપદા શબ્દો જાણે, વસ્તુને પ્રમાણે એ જ લયલહેકા માણી શકે.

‘લૂણ મારું લોહી પીએ -’ (પૃ. ૨) જેવી રચનાઓમાં વન અને જનસંસ્કૃતિ વચ્ચેના સંઘર્ષની વાત સૂક્ષ્મ રીતિ થઈ છે. વન તો કેવાં મધ-ભરેલાં હતાં, પશુપંખી મનેખ બધાં હળીમળી રહેતાં - ઢોલે રમતી વસ્તી સામે વેપારીનજરો મંડાણી. તોપો અને ચારનાળી બંદૂકો આવી - રાજાએ વન લૂંટ્યાં, હવે ‘પગદંડી પહોળાય’ છે - સડકો થાય છે ને યંત્રયુગ અને લોકશાહી પણ લૂંટે છે. જળજંગલજમીન ઓળવી લઈને આદિવાસીઓને નિરાધાર કરતી આ કહેવાતા વિકાસની રંજાડમાંથી જન્મ્યો છે નક્કસલવાદ !

અસલ પ્રકૃતિનો વૈભવ ‘રાખ થઈ ગયું’ (પૃ. ૧૭) કાવ્યમાં વિનષ્ટ થતો વર્ણવ્યો છે. આવી રચનાઓમાં દુર્બોધતા ઓછી છે - કેમકે સંદર્ભો ઊકલે એવા છે. ‘ખોઈ

બેઠાં તને' (પૃ. ૫૮), 'પાંખ ફેલાઈ' (પૃ. ૫૯), 'કાંટો રૂપાળો' (પૃ. ૬૦), 'બેની વીરા' (૬૧), 'આ પાર પેલી પાર' (પૃ. ૬૨), 'કારણનું છે' (પૃ. ૬૪) અને 'પારખાં થાય' (પૃ. ૬૫) – આ બધી કૃતિઓમાં ગુમાવ્યાનો અફસોસ છે, જે અસલ આથમી ગયું એનો વલવલાટ છે... આ બધું થોડા અજાણ્યા સંદર્ભો અને તળ ક્રિયારૂપો છતાં ભાવક મથે તો સમજાય એવું છે... ને લક્ષ્યાર્થમાં વાત કરતો કવિ અહીં વેદનાને વ્યંજિત કરવામાં સફળ રહ્યો છે. આ કાવ્યોનાં શીર્ષકો પણ કાવ્યને ખોલવાની ચાવીરૂપ છે.

કાનજી કર્મશીલ છે ને મૂળગિખડેલાં, વિચરતાં – અસ્થાયી લોકોનાં દુઃખોની, એમના અસલની અને હક્કોની કામગીરી કરે છે – એની કવિતા-વાર્તામાં આ બધું આવે છે. આ અર્થમાં એ પ્રતિબદ્ધ કવિ-લેખક છે... આ જ કારણે એ સમકાલીનોમાં જુદો તરી આવે છે. પણ આમાંથી જ કેટલાક પ્રશ્નો પણ જન્મે છે. (૧) એ નકરા વાસ્તવની કવિતા કરવા માગે છે ને અભિવ્યક્તિરીતિ તો એ આધુનિકોની પ્રયોજે છે... આથી કથ્ય અને કથનરીતિ વચ્ચે સંવાદિતા જળવાતી નથી. (૨) કવિ તળશબ્દો જ નહિ પણ સંદર્ભો પણ તળના – મૂળના તથા બીજાં માટે સાવ અજાણ્યા / નર્યા અપરિચિત યોજતો હોવાથી પ્રત્યાયન રૂંધાય છે. (૩) ભાવ-સંવેદન કે કથ્ય એક રચનામાં પણ એકકેન્દ્ર થવાને બદલે વીખરાતાં લાગે છે. આથી રચના સઘનતાનો ને પૂર્ણતાનો અનુભવ કરાવવામાં ઊણી ઊતરે છે. (૪) કહેવાનું ક્યારેક સાવ સંદિગ્ધ રહી જાય છે તો ક્યારેક સાવ જ સપાટ બની જાય છે. (૫) કવિ-કુશળતાથી અર્થવિલંબન ઓછી વાર થાય છે. (૬) ભાષાબંધની વધુ સભાનતાથી કૃતકતા આવી છે ને કવિતા બોબડી લાગે છે. (૭) શબ્દોની બાબતે વર્ણસંકરતાથી કાવ્યપદાવલિ અર્થપૂર્ણ મુદ્રા ધારણ કરતી નથી. (૮) લયયોજનામાં પણ (ક્યાંક યોજી છે ત્યાં) – લયભાત જળવાતી નથી. કાનજીના ત્રણે કાવ્યસંગ્રહો આ મર્યાદાઓથી ભાગ્યે જ બચ્યા છે. પ્રતિબદ્ધતા પછી પણ કવિતા પાસે આપણે (રચનાવિશેષ તથા અર્થવિશેષમાંથી મળતા) આનંદની અપેક્ષા રાખીએ છીએ. કાનજીની કવિતાએ એ દિશામાં જવાનું બાકી છે.

□

પુનઃ ઊગ્યો પ્રફુલ્લ અમીવર્ષણ ચંદ્રરાજ :

ન્હાનાલાલ ગ્રંથાવલિ-૧ : 'ઊર્મિકાવ્યો' | ડૉ. બિપિન આશર

[કવિ ન્હાનાલાલ ગ્રંથાવલિ : ૧ (ખંડ-૧) : 'ઊર્મિકાવ્યો' : સંપાદક : ડૉ. ઉષા ઉપાધ્યાય, પ્રકાશન : ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, આવૃત્તિ : ૨૦૧૨, પૃ. ૪૮+૫૬૦ = ૬૦૮, કિં. રૂ. ૩૧૫/-]

આ ગ્રંથાવલિની મૂળ પરિકલ્પના ડૉ. ઉષા ઉપાધ્યાયની છે. ૨૦૦૧માં કવિ ન્હાનાલાલની સવાશતાબ્દી વર્ષની ઊજવણી થઈ રહી હતી ત્યારે ડૉ. ઉષા ઉપાધ્યાયને કવિશ્રીના સમગ્ર સાહિત્યને સ્વરૂપાનુસાર ગ્રંથશ્રેણી રૂપે પ્રગટ કરવાનો વિચાર રજૂ થયો

હતો. આ વિચારને સાકાર કરવા એમણે કવિશ્રીના વારસદારની સંમતિ મેળવી, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી સમક્ષ કવિશ્રીના સમગ્ર સર્જનકાર્યને સંપાદિત કરી પ્રકાશિત કરવાનો પ્રકલ્પ રજૂ કરતી દરખાસ્ત મૂકી, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીએ પ્રકલ્પને મંજૂર કર્યો અને કાર્યના શ્રીગણેશ પણ કર્યાં. પરંતુ કોઈ અગમ્ય કારણોસર આ કાર્યને સ્થગિત કરવાનું જણાવી, બે-ત્રણ વર્ષ પછી માત્ર એક વિદ્વાન પાસે નહિ પરંતુ જુદા જુદા વિદ્વાનો પાસે સ્વરૂપવાન ગ્રંથાવલિ સંપાદિત કરવાનો નિર્ણય જાહેર કરીને, કવિશ્રીનાં ઊર્મિકાવ્યોનું સંપાદન ડૉ. ઉષા ઉપાધ્યાયને સોંપ્યું હતું. તેઓએ કવિશ્રી પરત્વેના આદરભાવ અને નિર્વાજ સાહિત્યપ્રીતિને કારણે સોંપાયેલા કાર્યને સહર્ષ સ્વીકાર્યું અને ઉત્સાહભેર કર્યું પણ ખરું.

પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં સંપાદિકાએ કવિશ્રી ન્હાનાલાલના પૂર્વે પ્રકાશિત થયેલા કાવ્યસંગ્રહોમાંથી ‘કેટલાંક કાવ્યો’ ભાગ ૧-૨-૩નાં અનુક્રમે ૫૪, ૩૯ અને ૦૪ કાવ્યો; ‘ન્હાના ન્હાના રાસ’ ભાગ ૧-૨-૩નાં અનુક્રમે ૬૧, ૫૦ અને ૭૦ કાવ્યો – એમ કુલ ૨૭૮ કાવ્યો સંપાદિત કર્યાં છે. ઉષાબહેન કવયિત્રી છે, વિવેચક છે, સંશોધક છે અને સંપાદનક્ષેત્રે તો એમનું નોંધપાત્ર પ્રદાન રહ્યું છે. આ કારણે ઊર્મિકાવ્યોના સંપાદનને એમની ભાવયિત્રી પ્રતિભા, સમીક્ષાશક્તિ, સંશોધનદષ્ટિ અને સંપાદનની આગવી સૂઝ-સમજનો પૂરેપૂરો લાભ મળ્યો છે. જુદા જુદા આશયોથી થતાં સંપાદનોમાં આ પ્રકારનાં સંપાદનો વિશેષ શ્રમ, સાહિત્યિક દષ્ટિ, સંશોધનવૃત્તિ અને ધીરજની અપેક્ષા રાખતાં હોય છે. તેથી આ પ્રકારનાં સંપાદનો અન્ય સંપાદનો કરતાં વિશિષ્ટ અને વિરલ પણ હોય છે.

ડૉ. ઉષા ઉપાધ્યાયે અહીં કવિશ્રી ન્હાનાલાલના કાવ્યસંગ્રહો મેળવીને તેનું માત્ર પુનઃ પ્રકાશન જ નથી કર્યું, પરંતુ એમણે કવિશ્રીના પ્રત્યેક કાવ્યનો અભ્યાસ કર્યો છે. એમની સર્જનયાત્રાના વિશેષોને જાણ્યા, માણ્યા અને પ્રમાણ્યા છે. ગ્રંથના આરંભે મુકાયેલી ‘રવીન્દ્રનાથના સમકાલીન ઊર્મિકવિ : ન્હાનાલાલ’ દીર્ઘ લેખ સંપાદિકાએ કાવ્યસંપાદન પૂર્વે કરેલી સાહિત્યિક મથામણનો પરિચાયક છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસલેખમાં કવિશ્રી ન્હાનાલાલના રવીન્દ્રનાથ ટાગોર અને ગાંધીજી સાથેના સંબંધો, સૌપ્રથમ વાર કવિશ્રીએ ‘ગુજરાતનો તપસ્વી’ કાવ્ય લખીને કરેલી ગાંધીવંદના, ગાંધીજી પ્રત્યે અપાર આદરભાવ હોવા છતાં એમના પ્રભાવથી મુક્ત રહેલી કવિશ્રીની કાવ્યરચનાઓ, કવિશ્રીની કાવ્યરચનાઓમાં વ્યાપક માનવધર્મ, ભારતીય અસ્મિતા, ભક્તિ-અધ્યાત્મ અને સૌંદર્યના મહિમાગાનનો થયેલ ઉદ્દેશ્ય, પરંપરાને આત્મસાત્ કરીને તેના ઉત્તમાંશોને સ્વીકારી નવપ્રસ્થાનો કરતી કવિચેતના, કવિશ્રીની રચનાઓમાં જીવનલક્ષી અને કલાલક્ષી દષ્ટિનો થયેલો સમન્વય, પરંપરા અને પ્રયોગશીલતા, છંદસિદ્ધ અને છંદમુક્તિ, કવિની રંગદર્શી મુદ્રા છતાં કાવ્યમાં સંયમ, શીલ અને પવિત્રતાની રચાયેલી સંનિધિ, કિશોરવયે જ પ્રવૃત્ત થયેલી સિસૃક્ષા, અઢાવીસ વર્ષની વયે સારસ્વત પ્રતિભા

તરીકે વિદ્વાનો દ્વારા થયેલી સ્વીકૃતિ, પ્રણયની મધુર ભાવોર્મિનું આલેખન, હોલનશૈલીની શોધ જેવી કેટલીય વિશેષતાઓની નોંધ લેવામાં આવી છે. નારીભાવનાં મહત્ત્વ અને મહિમાને સમજનારા આ કવિએ નારીની જુદી જુદી અવસ્થાના કેવા કેવા ભાવોને કાવ્યસ્થ કર્યા છે તે વિશે સંપાદિકાએ નોંધ્યું છે :

“કુમારિકાનાં સ્વપ્નો, મુગ્ધાના નાજુક મનોભાવો, યૌવનાની મિલન-વિરહ માધુરી, દામ્પત્યપ્રેમનું ધીરંગભીર ગાન અને અપત્યરનેહમાં અનુભવાતાં જીવનસાફલ્યનું ગાન ન્હાનાલાલનાં ઊર્મિકાવ્યોમાં આકંઠ થયું છે.” કવિશ્રીનાં ઊર્મિકાવ્યોએ ગુજરાતી કવિતાપ્રવાહમાં ઊર્મિકવિતાના સ્વરૂપને સ્થિર કર્યું છે અને એમની લલિત-મધુર રચનાઓએ ગુજરાતી ભાષા અને ગુજરાતી કવિતાની અભિવ્યક્તિક્ષમતા ખીલવવામાં સિંહફાળો આપ્યો છે એવું નોંધીને કવિશ્રીની કાવ્યરચનાની મહત્તા પ્રતિ અંગુલિનિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.

ડૉ. ઉષા ઉપાધ્યાયે ન્હાનાલાલને ઋષિપરંપરાને અનુસરતા અને સૌંદર્યનો સ્વીકાર કરતા કવિ તરીકે દર્શાવીને એમની કાવ્યવિભાવનાને સ્પષ્ટ કરતાં કેટલાંક વિધાનો નોંધ્યાં છે. ન્હાનાલાલની કાવ્યવિભાવનામાં સૌંદર્ય અને રસના મહત્ત્વથી વિશેષ ‘ધર્મ’નું મહત્ત્વ હતું અને તેઓ કવિને પ્રજાના સંસ્કારજીવનના ઘડવૈયા રૂપે જોતા હતા. કવિશ્રીએ કવિધર્મ વિશે જે કહ્યું છે તે અહીં આ રીતે મુકાયું છે :

“કવિ ધર્મ એ છે : વાગેલા ડંખ રૂઝવવા, સંસારનાં ચડ્યાં ઝેર ઉતારવાં, પ્રજા-આત્માને સંજીવન છાંટવા.

xxxપણ આત્માની ઔષધિઓ ભાખવી એટલું જ માત્ર નહિ, આનંદને હુલ્લાસના અમૃતઘૂંટ પાવા; પ્રેરણાને પાંખો પ્રગટાવવી, માળી ફૂલને પાણી છાંટી તાજાં રાખે તેમ તાજગી બક્ષવી, દીવામાં તેલ પૂરવું, શગ સંકોરવી, પ્રોજજવલ કરવો, ચેતનશૂન્યને ચેતન પાવાં, પથ્થરને પિગળાવવા ને રસદ્રં કરવા એ છે કવિના વિશેષ ધર્મ.”

“કવિનો ધર્મ આંબાવાડિયા વાવવાનો છે, કેરીઓ વેચવાનો નથી...”

કવિની કાવ્યવિભાવના બ.ક.ઠા. અને રમણભાઈ નીલકંઠની કાવ્યવિભાવનાથી ક્યાં અને કેટલા અંશે જુદી પડે છે તેની પણ અહીં નોંધ લેવામાં આવી છે. ‘કવિતા ચિત્તક્ષોભમાંથી નહિ, ચિત્ત પ્રસન્નતામાંથી નિર્ઝરે છે’ એવું કહેતા કવિશ્રીના મંતવ્ય સંદર્ભે એમની મર્યાદા સૂચવતાં ડૉ. ઉષા ઉપાધ્યાયે નોંધ્યું છે :

“અહીં ન્હાનાલાલે ચિત્તક્ષોભનો બહુ સીમિત અર્થ કર્યો હોવાનું જોઈ શકાય છે.”

આમ, કવિશ્રીની કાવ્યવિભાવના પૂર્વ અને પશ્ચિમ, પુરોગામી અને સમકાલીન, જીવનલક્ષી અને કલાલક્ષી એમ સર્વ અભિગમોને પોતાનાં ઊંડાણમાં સમાવી રસૈકલક્ષી વિભૂતિમત્તાને કેવી પુરસ્કારે છે અને રસકલામાં ધર્મકલાને કેવી સમાવે છે તેના વિશે

અભ્યાસલક્ષી નિરીક્ષણો અપાયાં છે.

અહીં કવિશ્રીનાં ઊર્મિકાવ્યોમાં પ્રણયભાવ, પ્રકૃતિતત્ત્વો, ભક્તિની આર્દ્રતા, ચારુ કલ્પના, તાજગીપૂર્ણ કલ્પન-પ્રતીકો, સમૃદ્ધ કાવ્યભાષાના થયેલા કલાત્મક વિનિયોગની પણ સદૃષ્ટાંત અને રસપ્રદ ચર્ચા કરીને કવિશ્રીનાં ઊર્મિકાવ્યોની સમૃદ્ધિનો સહજ પરિચય કરાવવામાં આવ્યો છે. આ ચર્ચા કરતી વેળાએ ન્હાનાલાલના સાહિત્યનો અભ્યાસ કરનારા અન્ય વિદ્વાનોનાં મંતવ્યોને પણ ટાંકવામાં આવ્યાં છે.

ન્હાનાલાલના કાવ્યસંગ્રહોની એકાધિક આવૃત્તિઓ પ્રગટ થઈ છે. આવૃત્તિકેરે કાવ્યશીર્ષકો અને કાવ્યસંખ્યામાં જે ફેરફારો થયા છે તે પ્રતિ પણ અહીં નિર્દેશ કરવામાં આવ્યા છે. જેમકે : ‘કેટલાંક કાવ્યો’ ભાગ-૧ની ઈ. સ. ૧૯૦૩ની પ્રથમ આવૃત્તિમાં છપાયેલું ‘મૂંઝવણ’ કાવ્ય પછીથી ‘રમણીય મૂંઝવણ’ શીર્ષકથી; ‘રાજરાજેન્દ્ર એડવર્ડને વિનંતી’ કાવ્ય પછીથી ‘રાજમહારાજ એડવર્ડને’ શીર્ષકથી; ‘સાગરની યાચના’ કાવ્ય ‘સાગરને’ શીર્ષકથી અને ‘વાદળ’ કાવ્ય ‘ક્ષિતિજની પાળે’ શીર્ષકથી પ્રગટ થયાં છે. આ જ પ્રકારે ‘કેટલાંક કાવ્યો’ ભાગ-૧ની રચના ‘ભેદના પ્રશ્ન’ પછીથી ‘ભેદના પ્રશ્નો’ શીર્ષકથી; ‘સિન્ધુનીરે’ પછીથી ‘સિન્ધુતીરે’ શીર્ષકથી પ્રગટ થયાં છે. અનુક્રમણિકામાં ‘સંસ્કૃતિનું પુષ્પ’ શીર્ષક દર્શાવાયું હોય અને ગ્રંથના અંદરના પૃષ્ઠમાં આ કાવ્ય ‘સંસ્કૃતિનું પુષ્પ અથવા અમારી એકતાળીસમી લગ્નતિથિ’ શીર્ષકથી દર્શાવાયું છે તેવો ફેરફાર પણ સંપાદિકાની દૃષ્ટિ ચુકાવી શક્યો નથી. ‘ન્હાના ન્હાના રાસ’ ભાગ-૧-૨માં પણ શીર્ષક સંદર્ભે આવા થયેલા ફેરફારો નોંધીને સંપાદિકાએ પોતાનો સંપાદનધર્મ બરાબર નિષ્ઠાપૂર્વક બજાવ્યો છે.

કાવ્યસંગ્રહમાં આવૃત્તિકેરે કાવ્યસંખ્યામાં પણ કેવા ફેરફાર થયા છે તેના પ્રતિ પણ અહીં વિગતપૂર્ણ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. ‘ન્હાના ન્હાના રાસ’ ભાગ-૧ની પ્રથમ આવૃત્તિમાં ૫૦ કાવ્યો હતાં. પાંચમી આવૃત્તિના પ્રકાશન વેળાએ ૩૦ કાવ્યો ઉમેરાઈને ૮૦ કાવ્યો થયાં હતાં. આ ત્રીસ કાવ્યોમાંની કેટલીક રચનાઓ ‘કેટલાંક કાવ્યો’ ભાગ-૧માં પ્રકાશિત થઈ હતી. સંપાદિકાએ ઊર્મિકાવ્યોનું સંપાદન કરતી વખતે કાવ્યોનાં થયેલાં પુનરાવર્તનોને દૂર કર્યાં છે જે એમની સંપાદક તરીકેની સજાગતા અને નિષ્ઠાનો પરિચય કરાવે છે. વળી, કવિશ્રીએ એમની દીર્ઘકૃતિઓમાં ગૂંથેલાં ગીતોમાંથી જે કેટલાંક ગીતો ‘ન્હાના ન્હાના રાસ’ ભાગ-૧ અને ૨માં ગ્રંથસ્થ કર્યાં હતાં તેની વિગતો પણ અહીં એક સંશોધકની દૃષ્ટિથી આપવામાં આવી છે. આ નાની-નાની લાગતી વિગતો સંપાદનમાં રહેલી શાસ્ત્રીય અને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિનો પરિચય કરાવે છે.

ડૉ. ઉષા ઉપાધ્યાયે ન્હાનાલાલનાં ઊર્મિકાવ્યોનું સંપાદન કરતી વેળાએ કવિશ્રીની લેખનરીતિ, મૂળ ગ્રંથોમાં રહી ગયેલી છાપભૂલો, શીર્ષકો અને સંખ્યામાં થયેલા ફેરફારો, પાઠભેદો અને ભાષાંતરિત કાવ્યો વિશેની વિગતો – એમ જુદા જુદા સંદર્ભે જે ફેરફાર

કર્તા છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ પણ લેખમાં કર્યું છે જે એમણે સંપાદન સમયે કવિશ્રીના પ્રત્યેક કાવ્યના કરેલા અભ્યાસની પ્રતીતિ કરાવે છે.

સંપાદિકાએ હસ્તુતિ, યશ્ચુતિ, વશ્ચુતિ જેવી પંડિતયુગની લાક્ષણિકતાઓને યથાવત્ જાળવી છે. આ સાથે ‘રૂહેતા’, ‘જીવત્દાન’ જેવા શબ્દોમાં હલન્ત વર્ણો યથાવત્ રાખ્યા છે. એ સિવાય સર્વત્ર શબ્દોની જોડણી ‘સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ’ મુજબ રાખી છે. એ માટે શબ્દોમાં કરવા પડેલા કેટલાક ફેરફારો પણ કર્યા છે. જેમકે ઉભો – ઊભો, ઉર્મિ – ઊર્મિ, કદિ – કદી, ગીતી – ગીતિ, ઉંચી – ઊંચી વગેરે. આ જ રીતે કેટલીક છાપભૂલોને સુધારી છે. જેમ કે : પ્રેમઝલે – પ્રેમઝૂલે, આખાશ – આકાશ, સોણિતની – શોણિતની વગેરે. પાઠફેરની જે વિગતો નોંધવામાં આવી છે તેમાં પહેલી પંક્તિ / પંક્તિઓ પ્રથમ આવૃત્તિની છે અને બીજી આવૃત્તિમાં થયેલા ફેરફારો ઘાટા અક્ષરથી દર્શાવતી પંક્તિ / પંક્તિઓ આપી છે. આ પાઠફેરો કાવ્યની અર્થછાયાને બદલી નાખી કાવ્યોપકારક સાબિત થયા છે અને કયા પાઠફેરો કાવ્યને બાધક નીવડ્યા છે તેની પણ એક સમીક્ષક અને સહૃદય ભાવકના અભિગમથી ચર્ચા કરી છે. લેખના અંતે કવિશ્રીના અનુગામીઓ ઉપર પડેલા પ્રભાવ પ્રતિ નિર્દેશ કરીને ન્હાનાલાલની કવિપ્રતિભાને મૂલવતાં નોંધ્યું છે :

“સમગ્રપણે જોઈએ તો ગુજરાતી ભાષામાં ઊર્મિકાવ્યનું સ્વરૂપ સ્થિર કરવામાં, ગુજરાતી ભાષાને અપૂર્વ લાલિત્ય અર્પવામાં, લોકગીતોની પરંપરાને પુનર્જીવિત કરવામાં, ગીતની સીમાઓને વિસ્તારવામાં તથા ડોલનશૈલીના આવિર્ભાવમાં કવિ ન્હાનાલાલની પ્રતિભા કેટલીક મર્યાદાઓ સમેત પણ અદ્વિતીય હતી.”

સંપાદિકાએ પોતાની બહુઆયામી દષ્ટિ અને શક્તિથી ન્હાનાલાલની કવિતાનો અને એમની કાવ્યવિભાવનાનો અભ્યાસ કરીને જે પોતાનાં અભ્યાસલક્ષી નિરીક્ષણો આપ્યાં છે તે આ સંપાદનને વિશેષ સમૃદ્ધ કરી તેનું મૂલ્ય વધારે છે.

કવિશ્રીનાં ૨૭૮ કાવ્યોનું સંપાદન કર્યા પછી જે સાત પરિશિષ્ટો મુકાયાં છે તે પણ સંપાદિકાએ સંપાદન માટે લીધેલા અપાર શ્રમની સાક્ષી પૂરે છે. પરિશિષ્ટ-૧માં કવિ ન્હાનાલાલે કાવ્યસંગ્રહોને અંતે આપેલી ટીકા ગ્રંથસ્થ કરવામાં આવી છે. પરિશિષ્ટ-૨માં કવિ ન્હાનાલાલના જીવનક્રમની વિગતો આપવામાં આવી છે. પરિશિષ્ટ-૩માં કવિ ન્હાનાલાલની ગ્રંથસૂચિમાં પ્રકાશિત, અપ્રકાશિત એવા ૧૦૪ ગ્રંથોને તેના પ્રકાશનવર્ષ સાથે મૂકવામાં આવ્યા છે. પરિશિષ્ટ-૪માં કવિશ્રી ન્હાનાલાલનાં કાવ્યોનાં થયેલાં આઠ સંપાદનોને પ્રકાશનવર્ષ સાથે મૂકવામાં આવ્યાં છે. પરિશિષ્ટ-૫માં કવિ ન્હાનાલાલની કૃતિઓના અન્ય ભાષામાં થયેલા અનુવાદોની વિગત રજૂ કરવામાં આવી છે. પરિશિષ્ટ-૬માં ન્હાનાલાલ વિશેના સંદર્ભગ્રંથોની સૂચિ મૂકવામાં આવી છે. પરિશિષ્ટ-૭માં ઊર્મિકાવ્યો ખંડ-૧માં સંપાદિત થયેલાં કાવ્યોની કાવ્યપંક્તિઓને અકારાદિ ક્રમે મૂકીને

ગ્રંથમાં તેના પૃષ્ઠાંકો દર્શાવવામાં આવ્યા છે. આ પરિશિષ્ટો પણ સંપાદનની શાસ્ત્રીયતાના સૂચક બની રહ્યા છે.

સાહિત્યનાં થતાં શાસ્ત્રીય સંશોધન અને સંપાદનોમાં નારી સંપાદક પણ પોતાની અપૂર્વ સંપાદનનિષ્ઠા અને આગવી સૂઝ-સમજથી કેવું સમૃદ્ધ અને શાસ્ત્રીય સંપાદન આપી શકે છે તેનું, કદાચ, પ્રથમ દૃષ્ટાંત કવિ ન્હાનાલાલ ગ્રંથાવલિ : ૧નો આ પ્રથમ ખંડ છે. આ ગ્રંથના બીજા ત્રણ ખંડો અને અન્ય ગ્રંથો માટે ગુજરાતી સાહિત્યપ્રેમીઓ ચાતકની જેમ પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા છે. આ પ્રતીક્ષાનો સમય વધુ નહીં હોય એવી અપેક્ષા સાથે ડૉ. ઉષા ઉપાધ્યાયને અને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીને, સમગ્ર ગુજરાતી સાહિત્યના ભાવક વતી અભિનંદન પાઠવું છું અને આ ગ્રંથને હું ઊર્મિપૂર્વક આવકારું છું.

ચિત્રકાર : શ્રી કે. કે. મુહમદ (જ. ૧૯૬૬, થ્રીસૂર, કેરાલા)

શીર્ષક : The Speaking Tree/બોલકું ઝાડ

માધ્યમ : કેન્વાસ પર એચિંગ ઇંક

માપ : ૭૨” x ૮૪”

વર્ષ : ૨૦૦૮

કેન્વાસ પર એચિંગ ઇંક (ધાતુના પતરા પર કોતરવામાં આવેલા ચિત્રની છાપ મેળવવા માટે વપરાતી શાહી) વડે ઝાડનું આ ચિત્ર આલેખાયું છે. નાભિમાંથી ઊગતા કમળની જેમ જ કેન્વાસની મધ્યેથી જાણે આ ઝાડ ભઘડ્યું છે અને કેન્દ્રાપગામી બળથી ચિત્રના અવકાશમાં વિસ્તર્યું છે. કંઈ અણધાર્યું ઊગી નીકળેલું આ ઝાડ નથી, પણ ચોક્કસ આશય સાથે ઉગાડવામાં આવેલું છે, કારણ કે ઝાડની ફરતે ઓટા જેવું છે. અને ઓટા પર ફળો, પુષ્પો અને પર્ણો ખરીને પડ્યાં છે. પૂર્વે આલેખાયેલાં નયનરમ્ય ઝાડ જેવું આ ઝાડ નથી. પણ કોઈ વિકરાળ પશુ-શો આનો ઘટાટોપ છે. આને ભાતીગળ ફળો, પુષ્પો અને પર્ણો આવે છે. જો કોઈ એક બાબત સમગ્ર ચિત્ર-અવકાશમાં સમાનપણે વ્યાપ્ત હોય તો તે છે ઘટ્ટ-ઘન વેગીલી રેખાઓનું વિલક્ષણ ગુંફન. આ જોઈને, ભાવક-દર્શક તરીકે, આપણને, કેટલાક વ્યાજબી પ્રશ્નો થાય જ, એ દેખીતું છે. ચિત્રકારે શા માટે કદરૂપું જણાય એવું આ ઝાડ નિરૂપ્યું હશે ? શા માટે રંગોનો ઉપયોગ નહીં કર્યો હોય ? આ ઝાડનું શીર્ષક જો The Speaking Tree હોય તો આ ‘બોલકું ઝાડ’ શું કહેવા માગે છે ?

‘બોલકું ઝાડ’ સંદર્ભે થોડોક ઇતિહાસ અંકે કરીએ. પ્રાચીન કાળથી વૃક્ષ-પૂજાને લઈ ઘણીય કથાઓ રચાતી આવી છે. ‘કલ્પવૃક્ષ’ એ એમાંનું જ એક ઉદાહરણ અને બીજું તે આ ‘બોલકું ઝાડ’. ઇસ્લામિક પરંપરામાં આ વૃક્ષ ‘વક વક’ના નામે ઓળખાય છે. રિચાર્ડ લેનોય નામના ભારતવિદ આના છેડા સિંધુ સંસ્કૃતિમાં મળતા એક શિંગડાવાળા આખલાની મહોર સુધી લંબાયેલા જુએ છે. પણ સ્પષ્ટપણે ઓળખી શકાય એવાં બોલકા ઝાડનાં નિરૂપણો આપણને પંદરમી-સોળમી સદીના પર્શિયન-મુઘલ લઘુચિત્રોમાં સાંપડે છે. એક દંતકથા પ્રમાણે મહાન યોદ્ધો સિકંદર જ્યારે ભારત પર વિજય મેળવવાના આશયથી ભારત આવે છે ત્યારે ‘વક વક’નો ભેટો થાય છે. પ્રશ્ન પૂછનારની ભાષામાં જ જવાબ આપતું આ વૃક્ષ છે. તિલસ્મી/દિવવાણી ઓચરતું ઝાડ સિકંદરને એની ભારત-વિજયની વ્યર્થ મહેચ્છા બાબતે ચેતવે છે, અને પાછા વળી જવાની સલાહ આપે છે.

મુઘલ લઘુચિત્રમાં આ વૃક્ષનું નિરૂપણ આ પ્રમાણે થયું છે : વહ્કનું થડ તેમજ ડાળીઓ સર્પોનાં ગૂંફનથી રચાયાં છે. પર્ણોથી ભરાયેલા વૃક્ષમાં મનુષ્યો, પશુઓ અને પક્ષીઓ ફળસ્વરૂપે ઊગે છે. માટે જ કદાચ ભારતની ભાતીગળ સંસ્કૃતિના પાયામાં રહેલી જૈવિક એકતાના પ્રતીકરૂપે આ ઝાડને જોવામાં આવતું હશે. ભારતના પ્રતિષ્ઠિત સમકાલીન ચિત્રકાર શ્રી ગુલામમોહમ્મદ શેખ, વર્ષ ૧૯૯૬માં ભોપાલની વિધાનસભા માટે આ જ તંતુને આગળ ધપાવતું વિશાળકાય મ્યૂરલ આલેખે છે. શેખસાહેબના આ મ્યૂરલ વિશે અને એમનાં અન્ય ચિત્રો વિશે ‘પરબ’ના આગામી અંકોમાં વિગતે વાત કરવાનો વિચાર છે જ.

કે. કે. મુહમદનાં ચિત્રોમાં વૃક્ષો અને પુષ્પો સમયાંતરે આલેખાતાં રહ્યાં છે. માનવીય કલ્પનાએ પ્રકૃતિ પર આરોપેલાં આદર્શ આકારસૌષ્ઠવના કારણે કે એના મુઘ્ધ કરનારા વર્ણપટલના કારણે મુહમદ આનું આલેખન નથી કરતા. પણ વૃક્ષો-પુષ્પોમાં નિહિત એની જે ભયાવહ સુંદરતા છે એને બહેલાવે છે. જાણે કે આ વૃક્ષો-પુષ્પો પોતાની આદિમતાથી આકાન્ત ન હોય ! મનુષ્યના અચેતનમાં પડેલી વાસનાનાં મૂર્ત પ્રતીકો રૂપે પણ કોઈ ભાવક આનું અર્થઘટન કરી શકે. મુહમદના આ પૂર્વેનાં ચિત્રો રંગીન છે. પણ તેય આ વિકરાળતાની અનુભૂતિને આસ્વાદ્ય બનાવવા માટે જ. પ્રસ્તુત ચિત્રમાં રંગ નથી, આકારનિરૂપણમાં સુરેખતા નથી, અને અવકાશનું વિગલિત થતું નિરૂપણ છે. ટૂંકમાં સમગ્ર ચિત્રમાં બરછટતા (Rawness) વ્યાપ્ત છે, શા માટે ?

સત્તાનાં વિધવિધ પ્રચ્છન્ન રૂપોનું આલેખન મુહમદના ચિત્રજગતનો વિશેષ છે અને કલાકાર તરીકે કલાના સત્તાપ્રોત્સાહિત માનદંડોને પણ તેઓ પડકારતા આવ્યા છે. તેઓ કહે છે : ‘પહેલી નજરે ગમી જાય એવી ભ્રામક રંગયોજના, કલ્પનાને બહેકાવતી વિષયપસંદગીનો હું વિરોધી છું. એ તો જમીનદારી/ભોગવાદી માનસિકતા અથવા તો મૂડીવાદી માનસિકતાનું આ પરિણામ છે. રંગને પણ સમૂળગો ત્યજીને, રેખાઓમાં બળકટતા રાખીને મારા સમયની ભયાવહતાને અભિવ્યક્ત કરવા ચાહું છું.’ ઋક્ષ જણાતી રેખાઓમાં બદ્ધ આ ઝાડ આપણા સમયની વિભીષિકાઓને મૂર્ત કરતું, પોતાની આગવી બાનીમાં આપણને ચેતવણી આપતું, બોલકું ઝાડ છે. આપણા સમયનું આ યથાર્થ રૂપક બને છે.

કે. કે. મુહમદ, કેરાલામાં આવેલી શ્રીસુરની કલાસંસ્થામાંથી તેમજ શાંતિનિકેતનમાંથી કલા-પ્રશિક્ષણ મેળવ્યા બાદ, કેંક વરસોથી વડોદરામાં સ્થાયી થયા છે. એમનું ઘર/સ્ટુડિયો યુવાન કલાકારો અને કલા-વિદ્યાર્થીઓનું આશ્રયસ્થાન બની રહ્યું છે. આઠ એકલ પ્રદર્શનો અને પિસ્તાલીસ સમૂહપ્રદર્શનોમાં એમનાં ચિત્રો પ્રદર્શિત થયાં છે. રાષ્ટ્રીય કક્ષાના એકાધિક પુરસ્કારોથી તેઓ સન્માનિત થયા છે. તાજેતરમાં જ રાષ્ટ્રીય લલિત કલા અકાદમીએ ચીનમાં યોજાયેલ આંતરરાષ્ટ્રીય વૈજિંગ બિનાલે માટે એમનાં ચિત્રો નામાંકિત કર્યાં હતાં.

‘સાહિત્ય અને પત્રકારત્વ’ વિશે પરિસંવાદ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર અને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના સંયુક્ત ઉપક્રમે તા. ૮ જાન્યુઆરી, ૨૦૧૩ મંગળવારના રોજ ‘સાહિત્ય અને પત્રકારત્વ’ વિષય પર એકદિવસીય પરિસંવાદ યોજાયો હતો. આરંભમાં કૃષ્ણા રાવલે સરસ્વતી વંદના કરી અને ઉદ્ઘાટન-બેઠકનું સંચાલન કર્યું હતું. રાજેન્દ્ર પટેલે સ્વાગત-વક્તવ્ય આપ્યું હતું અને વક્તાશ્રીઓનું પરિષદની પરંપરા પ્રમાણે પુસ્તક દ્વારા સ્વાગત કર્યું હતું. ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિરના નિયામક પારુલ દેસાઈએ વિષય સંદર્ભે ભૂમિકા બાંધી સાંપ્રત સમયમાં પરિસંવાદની અનિવાર્યતા દર્શાવી હતી.

શ્રી ચંદ્રકાન્ત મહેતાએ બીજરૂપ વક્તવ્યમાં જણાવ્યું હતું કે, સાહિત્ય અને પત્રકારત્વ એકબીજાથી કઈ રીતે અલગ પડે અને આ બંને વચ્ચેની સમાનતાઓ શું છે. તે ઉપરાંત પોતાના અનુભવને આધારે તેમણે અલગ અલગ દષ્ટાંતો દ્વારા પોતાનું વક્તવ્ય આપ્યું હતું. તેમણે પત્રકાર એ ફોટોગ્રાફર છે અને સાહિત્યકાર એ ચિત્રકાર છે એમ જણાવી બંને વચ્ચેનો ભેદ દર્શાવ્યો હતો. છેલ્લે તેમણે પહેલાંના યુગના અને આજના યુગમાં કેવાં દશ્યો ઊભાં થાય છે તે વિશેની ચર્ચા કરી અને કહ્યું કે, શબ્દ ભુલાવો ના જોઈએ. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના મહામાત્ર શ્રી હર્ષદ ત્રિવેદીએ પ્રાસંગિક વક્તવ્યમાં સાહિત્યકાર અને પત્રકાર એ એક સિક્કાની બે બાજુ છે એમ કહી, સાહિત્ય અને પત્રકારત્વ કઈ રીતે સમાજને ઉપયોગી છે તેની વાત કરી હતી. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ટ્રસ્ટી શ્રી રઘુવીર ચૌધરીએ અધ્યક્ષીય વક્તવ્ય આપતાં પોતાના સમયનાં ગુજરાતી સાપ્તાહિકો અને સામયિકો વિશે ચર્ચા કરી હતી. ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિરના અધ્યાપક શ્રી ઇતુભાઈ કુરકુટિયાએ ઉદ્ઘાટન-બેઠકના વક્તાશ્રીઓ પ્રત્યે આભાર વ્યક્ત કર્યો હતો.

પરિષદના પ્રકાશનમંત્રી શ્રી પ્રફુલ્લભાઈ રાવલે પ્રથમ બેઠકનું સંયોજન કર્યું હતું. આ બેઠકના પ્રથમ વક્તા શ્રી હસિત મહેતાએ ‘સાંપ્રત સાહિત્યિક સામયિકો’ વિષય પર વક્તવ્ય આપ્યું હતું. તેમણે સંસ્થાસામયિકો, સર્વલક્ષી-બુલ્લાં સામયિકો, સ્વરૂપલક્ષી-બદ્ધ સામયિકો, ધ્યેયલક્ષી-પ્રતિબદ્ધ સામયિકો, પ્રકાશનસંસ્થાનાં સામયિકો આ પાંચ ધારાઓના કુલ મળીને ૪૪ જેટલાં સાંપ્રત સાહિત્યિક સામયિકો મળે છે તેમ દર્શાવી કેટલાંક મહત્વનાં સામયિકોની વિસ્તૃત ચર્ચા કરી હતી. ત્યાર બાદ શ્રી કિશોર વ્યાસે ‘ગુજરાતી પત્રકારત્વમાં ગ્રંથાવલોકન’ વિષય પર વક્તવ્ય આપ્યું હતું. તેમણે ગુજરાતી સામયિકોમાં કયા દાયકામાં કયા સામયિકોમાં ગ્રંથાવલોકન થતું હતું તેની માહિતી આપી.

વિશેષમાં જણાવ્યું હતું કે ‘ગ્રંથ’ સામયિકમાં કુલ ૧૦,૦૦૦ પુસ્તકોની સમીક્ષા થઈ હતી. ‘ગુજરાત ટાઇમ્સ’ સાપ્તાહિકના નિવાસી તંત્રી શ્રી રમેશ તન્નાએ ‘ગુજરાતી સાપ્તાહિકો’ વિષય પર વક્તવ્ય આપ્યું હતું. તેમાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે, કુલ મળીને ૧૦૦૦ ગુજરાતી સાપ્તાહિકો છે. તેમણે મુખ્યત્વે ‘ચિત્રલેખા’ અને ‘ગુજરાત ટાઇમ્સ’ વિશે વિગતે ચર્ચા કરી હતી. આ બંને સાપ્તાહિકો ભારત અને અન્ય દેશોમાં પણ સાહિત્યરસિકોને સેવા પૂરી પાડે છે. તેથી વિદેશમાં રહેતા ગુજરાતીઓ ગુજરાતી ભાષા સાથે સંલગ્ન રહી શકે છે. અંતે, રઘુવીર ચૌધરીએ બેઠકનું સમાપન કર્યું હતું.

પરિષદના પ્રસારમંત્રી શ્રી નીતન વડગામાએ બીજી બેઠકનું સંયોજન કર્યું હતું. આ બેઠકના પ્રથમ વક્તા શ્રી અજય ઉમટે ‘પત્રકાર : એક વિધાયક પરિબળ’ વિષય પર વક્તવ્ય આપ્યું હતું. તેમાં તેમણે પત્રકાર એ નીડર અને નિષ્પક્ષ હોવો જોઈએ. પત્રકારે કોઈ પણ સંજોગોમાં સત્ય શોધીને રજૂ કરવું એ બાબત પર ભાર મૂક્યો હતો. ‘દિવ્ય ભાસ્કર’ના કટારલેખક શ્રી દીપક સોલિયાએ ‘ગુજરાતી દૈનિકોમાં કટારલેખન’ વિષય પર વક્તવ્ય આપ્યું હતું. તેમાં તેમણે નર્મદથી માંડીને ગાંધીજી, ઇન્દુયાયા વગેરે ક્રાંતિકારીઓએ કટારલેખન કરી પ્રજામાં જે જાગૃતિ લાવવાના પ્રયત્નો કર્યા હતા તેની ચર્ચા કરી હતી. શ્રી દષ્ટિ પટેલે ‘પત્રકારત્વ અને આચારસંહિતા’ વિષય પર વક્તવ્ય આપ્યું હતું. તેમાં તેમણે આચારસંહિતા સંબંધિત જુદા જુદા મુદ્દાઓની છણાવટ કરી હતી. અધ્યક્ષીય વક્તવ્યમાં પ્રકાશ ન. શાહે તેમની વિલક્ષણશૈલીમાં પત્રકારોનાં ધર્મ, નીતિ વિશે ચર્ચા કરી હતી.

બંને બેઠકમાં પ્રશ્નોત્તરી દ્વારા મુક્ત ચર્ચા પણ કરવામાં આવી હતી. અંતે, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના મહામંત્રી શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલે દરેક વક્તાશ્રીઓનો તેમજ શ્રોતાઓનો તેમજ ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના મહામાત્ર હર્ષદ ત્રિવેદી પ્રત્યે આભાર વ્યક્ત કર્યો હતો. આ કાર્યક્રમમાં સાહિત્યરસિકો, પત્રકારત્વના વિદ્યાર્થીઓ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીઓ, ભાષાભવનના વિદ્યાર્થીઓ, સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ અને પત્રકારત્વમાં રસ ધરાવતા વ્યક્તિઓ મોટી સંખ્યામાં ઉપસ્થિત રહ્યાં હતાં.

— દિલીપ રાવત

પાક્ષિકી

તા. ૧૭-૧-૨૦૧૩ના રોજ દીનાબહેન પંડ્યાએ વાર્તાનું પઠન કર્યું હતું. એ વાર્તા ખૂબ સરસ હતી. વાર્તાનો અંત વાર્તાનું કલાત્મક પાસું બનીને આવે તેવી નમૂનાવાળી વાર્તા હતી.

પરિષદની મુલાકાતે

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની મુલાકાત તા. ૨-૦૧-૨૦૧૩ના રોજ આર. બી. સાગર કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશનના તાલીમાર્થીઓએ શૈક્ષણિક પ્રવાસના ભાગ રૂપે લીધી.

હતી. જેમાં ૪૦ જેટલાં વિદ્યાર્થી ભાઈ-બહેનોનો સમાવેશ થાય છે. પ્રારંભે રાજેન્દ્ર શાહની જન્મ શતાબ્દી નિમિત્તે રાજેન્દ્ર શાહની લઘુ ફિલ્મ બતાવવામાં આવી હતી. ત્યારપછી પરિષદના જુદા જુદા વિભાગો ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર, ચી. મ. ગ્રંથાલય, રા. વિ. પાઠક સભાગૃહ, વિશ્વ કવિતાકેન્દ્ર અને ગ્રંથાગારની મુલાકાત વિદ્યાર્થીઓએ લીધી હતી. અંતમાં પરિષદના મહામંત્રી રાજેન્દ્ર પટેલે પરિષદ-પ્રવૃત્તિની વાત કરીને ‘પતંગ’ વિશેના લઘુ કાવ્યનું પઠન કર્યું હતું.

પરિષદના આગામી કાર્યક્રમો

પાક્ષિકી

સંયોજક : દીવાન ઠાકોર; તા. ૭-૦૨-૨૦૧૩, ગુરુવાર, નિર્મળા મેકવાન વાર્તાનું પઠન કરશે. સાંજે ૬-૦૦ કલાકે.

એનીબહેન સરૈયા લેખિકા પ્રોત્સાહન નિધિ

સંયોજક : પ્રજ્ઞા પટેલ, પારુલ કંદર્પ દેસાઈ; તા. ૦૧૮-૦૨-૨૦૧૩, સોમવાર, ૪-૦૦ કલાકે.

અનુવાદ-અભિમુખતા

સંયોજક : રૂપા શેઠ; તા. ૧૨-૨-૨૦૧૩, મંગળવાર, સાંજે ૬-૦૦ કલાકે.

વિશ્વકવિતા કેન્દ્ર

તા. ૬, ૧૩, ૨૦, ૨૭-૨-૨૦૧૩, બુધવાર, સાંજે ૭-૦૦ કલાકે બુધસભા.

‘ભાષાવિજ્ઞાન અને ગુજરાતીનો અભ્યાસ’ વિશે રાષ્ટ્રીય પરિસંવાદ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર તથા ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગરના સંયુક્ત ઉપક્રમે ‘ભાષાવિજ્ઞાન અને ગુજરાતીનો અભ્યાસ’ વિશે તા. ૨૩-૨-૨૦૧૩ના રોજ સવારે ૮.૩૦ થી ૫.૩૦ સુધી રાષ્ટ્રીય પરિસંવાદનું આયોજન કર્યું છે. આ સેમિનારમાં પશ્ચિમી ભાષા સંસ્થાન, પૂનાનાં આચાર્યા શ્રી કલિકા મહેતા અધ્યક્ષસ્થાને ઉપસ્થિત રહેશે અને શ્રી યોગેન્દ્ર વ્યાસ બીજરૂપ વક્તવ્ય આપશે. પ્રથમ બેઠકમાં ‘ધ્વનિ અને ધ્વનિઘટકો’, ‘આધુનિક ભાષાવિજ્ઞાનનું ઐતિહાસિક સર્વેક્ષણ’, ‘અપભ્રંશ અને ગુજરાતીનો સંબંધ’ અને ‘નરસિંહરાવ દિવેટિયા’ વિશે અનુક્રમે સર્વશ્રી રમણ સોની, હર્ષવદન ત્રિવેદી, સલોની જોશી અને હેતલ પંડ્યા વક્તવ્યો આપશે. બીજી બેઠકમાં ‘ગુજરાતી કૃદંતો’, ‘ગુજરાતી વાક્યરચનાની લાક્ષણિકતાઓ’, ‘પ્રબોધ પંડિત’, ‘ગુજરાતીમાં અંગસાધન’ અને ‘ગુજરાતીમાં રૂપરચના : એક રૂપરેખા’ વિશે અનુક્રમે સર્વશ્રી અરવિંદ ભાંડારી, પિન્કી પંડ્યા, પી. જે. પટેલ, ઊર્મિ દેસાઈ અને નીલોત્પલા ગાંધી વક્તવ્યો આપશે. રસ ધરાવનાર અધ્યાપકો, વિદ્યાર્થીઓ તેમજ સાહિત્યરસિકોને આ પરિસંવાદમાં ઉપસ્થિત રહેવા વિનંતી છે.

વર્ષ ૨૦૧૦-૨૦૧૧નાં પારિતોષિક

ક્રમ	પારિતોષિકનું નામ	નિષ્ણંદક	પુસ્તકનું નામ	વર્ષ	પારિતોષિક મેળવનાર
૧.	શ્રી ભગિની ત્રિવેદિયા	શ્રી શાલિનીબહેન ટોપીવાળા	અંતિમ પ્રકરણ	૨૦૧૦	નીલમ દોશી
૨.	શ્રી અરવિંદ સુવર્ણચંદ્રક	શ્રી રતિલાલ બોરીસાગર	અંતરાલ	૨૦૧૧	સુસ્મિતા જોશી
૩.	શ્રી ઉમા-સ્નેહરશ્મિ	શ્રી ધીરુ પરીખ	ધર્મની સુવાસ	૨૦૧૦	મનસુખલાલ સુલા
૪.	શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકર	શ્રી પ્રવીણ દરજી	લલિતાસહસ્ત્રનામ્	૨૦૧૧	રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન'
૫.	શ્રી બટુભાઈ ઉમરવાડિયા	શ્રી જનક દવે	અણસરખી રેખાઓ	૨૦૧૧	પ્રવીણ દરજી
૬.	શ્રી પ્ર. ત્રિવેદી	શ્રી રમેશ બી. શાહ	અમારો શેખનો પાડો	૨૦૧૦	ચંદ્રકાન્ત કડિયા
૭.	શ્રી પરમાનંદ કુંવરજી કાપડિયા	શ્રી રમેશ બી. શાહ	વેદકાલીન નારીરત્નો	૨૦૧૧	નિર્મળા દેસાઈ
૮.	શ્રી જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે હાસ્ય	શ્રી સ્મેશ બી. શાહ	કોઈને મળતું નથી	-	-
૯.	શ્રી બી. એન. માંકડ	શ્રીસતીશ વ્યાસ	આવકાર	૨૦૧૦	મોહમ્મદ માંકડ
૧૦.	શ્રી રામપ્રસાદ પ્ર. બક્ષી	ડૉ. સુશ્રુત પટેલ	ચાલતાં ચાલતાં શિંગાપોર	૨૦૧૦	કલ્પના દેસાઈ
૧૧.	શ્રી તખ્તસિંહ પરમાર	શ્રી રમેશ એમ. ત્રિવેદી	વિજ્ઞાનરસ	૨૦૧૧	ડૉ. દિશોર પંડ્યા
૧૨.	શ્રી હરિલાલ માણેકલાલ દેસાઈ	શ્રી રવીન્દ્ર પારોખ	ચારણી ભાષાનું પિંગળશાસ્ત્ર	૨૦૧૧	ડૉ. રમણીકલાલ છ. મારુ
૧૩.	શ્રી નટવરલાલ માળવી	શ્રી મહેન્દ્ર અ. દવે	અને રેતપંખી	૨૦૧૦	પ્રેરણા કે. લીમડી
૧૪.	શ્રી ઉશનસ્ક	શ્રી યોગેશ મેકવાન	કવિ રમેશ પારોખ	૨૦૧૦	મીતા પારોખ
૧૫.	શ્રી દિલીપ ચં. મહેતા	શ્રી ચિનુ મોદી	ઊમટી આવ્યાં વાંદળ	૨૦૧૦	ક્ષિતિપ કલાર્ક
૧૬.	શ્રી મહેન્દ્ર ભગત	શ્રી હર્ષદ ત્રિવેદી	બિરનાર સાદ પાડે	૨૦૧૧	ઉર્વશિ વસાવડા
		શ્રી ભરત દવે	શબદમાં જિનકું ખાસ ખબરાં પડી	૨૦૧૧	હરીશ મીનાશ્રુ
			સ્વપ્ન, દુસ્વપ્ન અને બીજાં પૌરાણિક નાટકો	૨૦૧૧	ચિનુ મોદી

૧૭.	શ્રી રમણ પાઠક	શ્રી જ્યેશ ભોગાવતા	ફેક્ટ એન્ડ ડિસ્કશન અને બીજી વાર્તાઓ	૨૦૧૦-૧૧	અજય સરસૈયા
૧૮.	શ્રી સદૃશવિચાર પરિવાર	શ્રી પ્રકાશ ન. શાહ	અંતરનાં ઇન્દ્રધનુષ	૨૦૧૧	દિનેશ પાંગ્યાલ
૧૯.	શ્રી ગોપાળરાવ વિદ્રાંસ	શ્રી સંજય ભાવે	ભારતીય ટૂંકી વાર્તાઓના અનુવાદક	૨૦૧૦	નિલ્યા પટેલ
૨૦.	શ્રી ભાસ્કરરાવ વિદ્રાંસ	શ્રી ગિરીશભાઈ પંડ્યા	હિંદી મહાસાગર	૨૦૧૦-૧૧	નીતિન કોઠારી
૨૧.	શ્રી રમણલાલ સોની	શ્રી યોગેશ મેકવાન	હા...હા...હી...હી...	૨૦૧૦	નરેન્દ્ર પંડ્યા
૨૨.	શ્રી સુરેશ મજુબદાર	શ્રી ઉષા ઉપાધ્યાય	ભારતીય નારીઓનાં પદ્યચિત્ર	૨૦૧૧	બેલા ઠાકર
૨૩.	શ્રી રમણલાલ જોશી	શ્રી ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા	ઓગણીસમી સદીની ગુજરાતી ગ્રંથસમૃદ્ધિ વાચનવ્યાપાર	૨૦૧૦	દીપક મહેતા
૨૪.	શ્રી ઉપેન્દ્ર પંડ્યા મહાનિબંધ	શ્રી કુમારપાળ દેસાઈ	ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાનો સાહિત્યતત્ત્વવિચાર	૨૦૧૧	જ્યેશ ભોગાવતા
૨૫.	શ્રી ઉપેન્દ્ર પંડ્યા લલિતનિબંધ	શ્રી હરિકૃષ્ણ પાઠક	એક માણસને એવી ટેવ	૨૦૧૧	ઉર્વી તેવાર
૨૬.	શ્રી દિનંદર શાહ 'કવિ જ્ય'	શ્રી પ્રવીણ પંડ્યા	અકાંતનો અવાજ	૨૦૧૦	પન્ના ત્રિવેદી
૨૭.	શ્રી દેવત ભટ્ટ	શ્રી ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ	વારલી નાણદેવની કથા	૨૦૧૦	ઓ. એ. શોખ,
૨૮.	શ્રી પ્રિયકાન્ત પરીખ	શ્રી મણિલાલ હ. પટેલ	આખું ગગન મારી આંખોમાં વાડ	૨૦૧૦	કમલેશ ગાયકવાડ
૨૯.	શ્રી પંડિત બેચરદાસ જીવરાજ દોશી	શ્રી ચિમનલાલ ત્રિવેદી	કોઈને મળતું નથી	૨૦૧૧	જેઠાભાઈ પટેલ
૩૦.	શ્રી ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા	શ્રી દલપત પઢિયાર	ગીતપૂર્વક	-	ઈલા આરબ મહેતા
૩૧.	શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી	શ્રી પ્રીતિ શાહ	કોઈને મળતું નથી	૨૦૧૧	-
૩૨.	શ્રી રામુ પંડિત	શ્રી રોહિત શુક્લ	કોઈને મળતું નથી	-	-
૩૩.	શ્રી પ્રભાશંકર તેરૈયા	શ્રી યોગેન્દ્ર વ્યાસ	ગુજરાતી વ્યાવહારિક વ્યાકરણ	૨૦૧૦	અરવિંદ ભાંડારી

૩૪.	શ્રી સર્વોદય આશ્રમ સણાલી કરુણામૂર્તિ ભગવાન મહાવીર ફાઉન્ડેશન	શ્રી અમૃત પટેલ	વારલી નારણદેવની કથા	૨૦૧૦	એ. એ. શેખ, કમલેશ ગાયકવાડ
૩૫.	શ્રી બી. ટી. ત્રિવેદી શ્રેષ્ઠ ચર્યાપત્રી	શ્રી ડંકેશ ઓઝા, પ્રકાશ નં. શાહ	ચર્યાપત્રી	-	મંજરી મેઘાણી
૩૬.	શ્રી ગુજરાત દર્પણ પારિતોષિક	શ્રી ધીરુ પરીખ	પેન્સિલવેનિયા એલન્યૂ	૨૦૧૦-૧૧	નટવર ગાંધી
૩૭.	શ્રી ધનરાજ કોઠારી	શ્રી રવીન્દ્ર પારેખ	શબ્દો છો શ્વાસ મારા	૨૦૧૧	વિવેક મનહર ટેલર
૩૮.	શ્રી ચંદ્રકાન્ત નં. પંડ્યા	શ્રી પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ	આધુનિક યુગનાં સામયિક	એપ્રિલ-૨૦૧૧	જયદેવ શુક્લ
૩૯.	શ્રી બિ. શિ. ત્રિવેદી પ્રેરિત ત્થનાલાલ અને એ. વિ. પાઠક શ્રેષ્ઠ કાવ્ય	શ્રી ધીરુ પરીખ	ડીમન એક્સપ્રેસ	નવે. ૨૦૧૧	ઉદયન ઠક્કર
૪૦.	શ્રી નાનુભાઈ સુરતી ફાઉન્ડેશન પ્રેરિત શ્રેષ્ઠ નિબંધ	શ્રી ગુણવંત વ્યાસ	ઉકરડો	જૂન-૨૦૧૨	કિશોરસિંહ સોલંકી
૪૧.	શ્રી નાનુભાઈ સુરતી ફાઉન્ડેશન પ્રેરિત શ્રેષ્ઠ નવલિક્ષ	શ્રી જયેશ ભોગાયતા	અનુબંધ	માર્ચ-૨૦૧૨	દીવાન ઠાકોર

કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી જન્મશતાબ્દી

કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણીની જન્મશતાબ્દી નિમિત્તે ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી અને ગુજરાત સાહિત્ય સભાના સંયુક્ત ઉપક્રમે તા. ૧૫-૧૨-૨૦૧૨ના રોજ એક દિવસના પરિસંવાદનું આયોજન થયું હતું. શ્રીધરાણીના લેખોનો સંચય 'શ્રીધરાણીની શબ્દસૃષ્ટિ' નામે દીપક મહેતાએ સંપાદન તૈયાર કર્યું. પુસ્તકનું વિમોચન ધીરુભાઈ ઠાકરે કર્યું. સંસ્થાના પ્રમુખ કુમારપાળ દેસાઈએ શ્રીકૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી વિશે થયેલા પરિસંવાદને યાદ કરીને કહ્યું કે શ્રીધરાણીનું મૂલ્યાંકન કરીએ તેના કરતાં તેમને આત્મસાત્ કરવા જોઈએ. શ્રી વિષ્ણુ પંડ્યાએ 'શ્રીધરાણીના પત્રકારત્વ અને ગદ્યલેખન' વિશે વિગતે વાત કરી. એક વિશ્લેષક, એક ઇતિહાસકાર, એક પત્રકાર એક ઉત્તમ ગદ્યકારની રીતે આકર્ષિત કરે છે. ચન્દ્રકાંત શેઠે શ્રીધરાણીની વૈશ્વિક દૃષ્ટિની વાત કરી. દીપક મહેતાએ શ્રીધરાણીના જીવન વિશે પાવર પોઇન્ટ પ્રેઝન્ટેશનથી સમજાવ્યું. શ્રદ્ધાબહેન શ્રીધરાણીએ શ્રી કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણીનાં ગીતોની સુંદર રજૂઆત કરી હતી.

ડૉ. પ્રતાપ પંડ્યાનો અમૃત મહોત્સવ

સંસ્કારનગરી વડોદરામાં યોજાયેલો 'પુસ્તક પરબ'ના પ્રણેતા અને શિક્ષણવિદ ડૉ. પ્રતાપ પંડ્યાનો અમૃત મહોત્સવ 'અસ્તિત્વના ઉત્સવ' નામનો કાર્યક્રમ જોરાવરસિંહ જાદવના અધ્યક્ષસ્થાને યોજાયો હતો. જેમાં સતીશ ડણાકે સ્વાગત-પ્રવચન કર્યું હતું. આ ઉપરાંત લેખકનાં સુપુત્રી કાશ્મીરાબહેન તથા સર્વશ્રી જગદીશ ત્રિવેદી, મનસુખ સલ્લા, પ્રવીણ દરજી, અતિથિવિશેષ યુવા, રમતગમત અને સાંસ્કૃતિક બાબતોના સચિવ શ્રી ભાગ્યેશ જહા વગેરેએ પ્રાસંગિક વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં. પ્રતિભાવમાં પંડ્યાજીએ સર્વનો આભાર માનતાં કહ્યું કે 'પુસ્તક પરબ'ની અને લોકકલ્યાણની એમની પ્રવૃત્તિઓને સામાજિક સ્વીકૃતિ મળી છે એનો આનંદ પ્રગટ કર્યો હતો. હરીશ વટાવવાળાએ આભારવિધિ કરી હતી, અને સુધા પંડ્યાએ સમગ્ર કાર્યક્રમનું સુચારુ સંચાલન કર્યું હતું.

'મન્દો - અવિસ્મરણીય સર્જક' વિશે પરિસંવાદ

ઉર્દૂ ભાષાના ખ્યાતનામ સાહિત્યકાર સહાદત હસન મન્દોના જન્મશતાબ્દી વર્ષ નિમિત્તે અક્ષર-વડોદરા અને ઉર્દૂ સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગરના સંયુક્ત ઉપક્રમે 'મન્દો - અવિસ્મરણીય સર્જક' વિશે વડોદરામાં પરિસંવાદ યોજાયો હતો. જેમાં સુધા પંડ્યાએ સ્વાગતપ્રવચન કર્યું હતું અને અરુણા બક્ષીએ ભૂમિકા બાંધી આપી હતી. મન્દોના અભ્યાસી સાહિત્યકાર ડૉ. શરીફા વીજળીવાળાએ બીજરૂપ વક્તવ્ય આપ્યું હતું. આ ઉપરાંત સર્વશ્રી ભરત મહેતાએ 'મન્દોની વાર્તાકલા' વિશે, શિરીષ પંચાલે અધ્યક્ષીય પ્રવચન,

અને પન્ના ત્રિવેદીએ ‘મન્ત્રોનાં રેખાચિત્રો’ વિશે, સતીશ ડણાકે ‘મન્ત્રોના નિબંધસાહિત્ય’ વિશે, હરીશ વ્યાસે ‘મન્ત્રોનું નાટ્યસર્જન’ વિશે વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં.

લેખિની

લેખિની સંસ્થા ઉપમા વર્ષમાં પ્રવેશી એ નિમિત્તે મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી અને લેખિનીના સંયુક્ત ઉપક્રમે તા. ૫ જાન્યુઆરી શનિવારના રોજ ભાઈદાસ સભાગૃહ, મુંબઈમાં વિશિષ્ટ કાર્યક્રમ યોજાયો હતો. મીનળ દીક્ષિતે ‘લેખિની’નો પરિચય આપ્યો હતો. મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીના કાર્યાધ્યક્ષ હેમરાજભાઈ શાહે ‘લેખિની’ના ગુજરાતી ભાષા પ્રત્યેના પ્રેમને બિરદાવ્યો હતો. કાયદાકીય ક્ષેત્રે સુજાતા મનોહર અને નાણાકીય ક્ષેત્રે તર્જની વકીલે પ્રેરણાદાયી વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં. મીનળ દીક્ષિતની નવલકથા ‘ચતુષ્કોણ’નો કાન્તિ પટેલે ટૂંકમાં પરિચય કરાવ્યો હતો. ‘લેખિની’ની બહેનો દ્વારા એ નવલકથાનાં પાત્રોની એકોક્તિરૂપ રજૂઆતનો નવતર પ્રયોગ પ્રશંસનીય રહ્યો. પ્રીતિ જરીવાળા-પરિકલ્પિત સાહિત્યિક અંતાક્ષરી દ્વારા લેખિનીની બહેનોએ પ્રેક્ષકોને ડોલતા કર્યાં. કાર્યક્રમમાં ધીરુબહેન પટેલ, વર્ષા અડાલજા, ઇલા આરબ મહેતા અને અન્ય સાહિત્યકારો ઉપસ્થિત હતાં.

શબ્દસ્થ કવિશ્રી ઘનશ્યામ ઠાકરની શતાબ્દી જયંતી

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી ગાંધીનગરના સૌજન્ય પુરસ્કારથી, તથા શ્યામ સંસ્કાર કેન્દ્રના યજમાનપદે, બાજબેડવાળા વયસ્ક નાગરિક મંડળ અને મહિલા સમાજ, તથા સ્ત્રીમિલન સંસ્થા નડિયાદના સંયુક્ત ઉપક્રમે કવિ શ્રી ઘનશ્યામ ઠાકર ‘શ્યામ’ની શતાબ્દી જયંતીની ઉજવણી ભારે દબદબાભેર ઊજવાઈ હતી. જેમાં સર્વશ્રી ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ, ઉષા ઉપાધ્યાય અને રજનીકુમાર પંડ્યા, સંસ્કૃતિરાણી દેસાઈએ ‘શ્યામ’નાં કાવ્ય-ગીતો વિશે વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં. હરીશ ઠાકરે પિતા ઘનશ્યામ ઠાકરની સ્મૃતિવંદના કરી હતી.

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

- ¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦ છે.
- ¹/₁₅₇₅₀ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭૫ છે, પ્રમાણપત્ર સાથે બીડવું.
- ¹/₁₅₇₅₀ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ¹/₁₅₇₅₀ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૩૦૦ છે.
- ¹/₁₅₇₅₀ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી રૂ. ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- ¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ¹/₁₅₇₅₀ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલ્સકેપ અથવા □ સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઇનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવા તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- ¹/₁₅₇₅₀ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણાવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- ¹/₁₅₇₅₀ મુદ્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮

E-mail : gspamd@vsnl.net

ફોન અને ફેક્સ : ૨૬૫૮૭૮૪૭

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

www.gujaratisahityaparishad.com

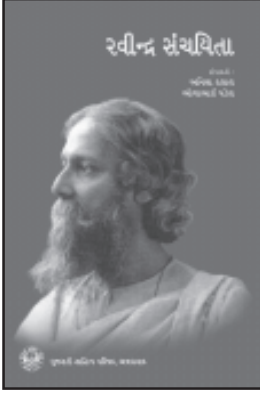
ISSNO250-9747 પરબ

છૂટક કિં. રૂ. ૨૦/-

માલિક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી મુદ્રક અને પ્રકાશક : પ્રફુલ્લ રાવલ (પ્રકાશનમંત્રી), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮ □ તંત્રી : યોગેશ જોષી □ મુદ્રણસ્થાન : સીદ્ધા મુદ્રણાલય, ૨૦૧, તિલકરાજ, પંચવટી પહેલી લેન, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૬

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રકાશિત તદ્દન નવાં પ્રકાશનો

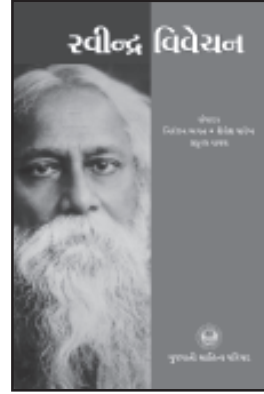
['રવીન્દ્ર સંચયિતા'] : સં. અનિલા દલાલ,
ભોળાભાઈ પટેલ, ડિમાઈ, પાકું પૂઠું,
પૃ. ૩૪+૭૦૨, રૂ. ૪૬૦]

રવીન્દ્ર સાહિત્ય ગુજરાતી વાચકોને સુલભ બને તે હેતુસર રવીન્દ્રનાથની દોઢસોમી જન્મજયંતી નિમિત્તે શ્રી અનિલા દલાલ અને શ્રી ભોળાભાઈ પટેલે અનુદીત રવીન્દ્ર સાહિત્યમાંથી એમની કૃતિઓનું ચયન કરીને આ સંપાદન કર્યું છે. જે રવીન્દ્ર સાહિત્યના અભ્યાસીઓ અને રસિકોને

ખપ લાગે તેવું છે. તેમ જ વિદ્યાર્થીઓને પણ આ સંપાદનથી રવીન્દ્ર સાહિત્યનો પરિચય થશે.

['રવીન્દ્ર વિવેચન'] : સં. નિરંજન ભગત, શૈલેશ પારેખ, પ્રફુલ્લ રાવલ, ડિમાઈ, પાકું પૂઠું,
પૃ. ૧૦+૩૦૨, રૂ. ૨૦૦]

રવીન્દ્રનાથની દોઢસોમી જન્મજયંતી નિમિત્તે રવીન્દ્રનાથ વિશે ગુજરાતી સાહિત્યમાં અવારનવાર અભ્યાસીઓએ જે લખ્યું તેમાંથી ચયન કરીને આ 'રવીન્દ્ર વિવેચન' શ્રી નિરંજન ભગત, શ્રી શૈલેશ પારેખ અને શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે સંપાદિત કર્યું છે. રવીન્દ્ર સાહિત્યને સમજવા અને માણવા માટે અહીં સંપાદિત થયેલા લેખો વાચકોને સહાયભૂત થશે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

નદીકિનારે, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮.

ફોન : ૨૬૫૮૭૮૪૭

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રકાશિત તદ્દન નવાં પ્રકાશનો

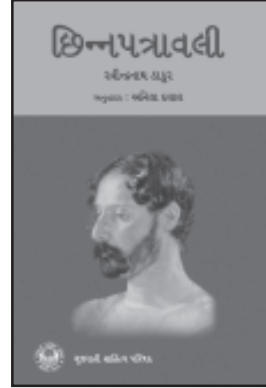
['મધ્યકાલીન કાવ્યશાસ્ત્ર' : લે. ધીરુ પરીખ,
ડિમાઈ, કાચું પૂઠું, પૃ. ૮+૮૮, રૂ. ૬૦]

ભોગીલાલ સાંડેસરા સ્વાધ્યાયપીઠ અંતર્ગત મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન સાહિત્યના અભ્યાસી વિદ્વાન શ્રી ધીરુ પરીખે મધ્યકાલીન સાહિત્યના આધારે તેનું કાવ્યશાસ્ત્ર અહીં રજૂ કર્યું છે. મધ્યકાલીન કાવ્યશાસ્ત્રનું આ ગુજરાતી સાહિત્યમાં પહેલું પ્રકાશન છે. જે કોલેજમાં સ્નાતક અનુસ્નાતક કક્ષાએ અભ્યાસકર્તા વિદ્યાર્થીઓને માર્ગદર્શનરૂપ બની રહેશે.

મધ્યકાલીન સાહિત્યની વિવિધ કૃતિઓમાંથી ઉદાહરણો આપીને તેનું કાવ્યશાસ્ત્ર સ્પષ્ટ કરવાનો અહીં પ્રયાસ થયો છે.

['છિન્નપત્રાવલી' : અનુ. : અનિલા દલાલ,
ડિમાઈ, પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૬+૨૮૫,
રૂ. ૨૪૦/-]

રવીન્દ્રનાથના વિશાળ સાહિત્યમાં એમનું પત્રસાહિત્ય અમૂલ્ય છે. સહજ રીતે લખાયેલા આ પત્રોમાં પણ એમની સર્જનાત્મકતા દેખાય છે. મૂળ બંગાળીમાંથી આ પત્રો શ્રી અનિલા દલાલે અનુદિત કર્યા છે. તે પત્રોનું આ પુસ્તક રવીન્દ્ર સાહિત્યના રસિકોને આનંદ આપશે અને રવીન્દ્રનાથના વ્યક્તિત્વને પામવા માટે ઉપયોગી નીવડશે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

નદીકિનારે, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮.

ફોન : ૨૬૫૮૭૯૪૭